ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

Avtar Singh Billing De Novel 'Khali Khoohaan Di Katha' Da Samaaj-Sabhyachark Adhyan

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY

Transforming Education Transforming India

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਗਵਾੜਾ

ਦੇ

ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਅਧੀਨ

ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਇੱਕ

ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਨਾਮ: ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਰਜਿ. ਨੰਬਰ: 11601428

ਨਿਗਰਾਨ

ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ

ਫੈਕਲਟੀ ਆਫ਼ ਬਿਜ਼ਨਸ ਐਂਡ ਆਰਟਸ

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ

2017

ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ/ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ **" ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ"** ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ ....

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਰਜਿ. ਨੰਬਰ 11601428

ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥੀ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਨੇ "ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ" ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਐਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫ਼ਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਐਮ.ਏ.ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ...........................

ਨਿਗਰਾਨ

ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ

(ਪੰਜਾਬ)

ਤਤਕਰਾ

ਪੰਨਾ

ਭੂਮਿਕਾ iii - iii

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ 1-46

ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ

1.1. ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ

1.2. ਉਚਿੱਤਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ

1.3. ਉਦੇਸ਼

1.4. ਖੋਜ ਵਿਧੀ

1.4.1. ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ

1.4.2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ

1.5. ਪਰਿਕਲਪਨਾ

1.6. ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ

1.7. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.7.1. ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

1.7.2. ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰ

1.8. ਰਚਨਕਾਰ (ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ)

1.8.1. ਜੀਵਨ

1.8.2. ਸਿੱਖਿਆ

1.8.3. **ਰਚਨਾਵਾਂ**

1.9. **ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ**

1.9.1. **ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ**

1.9.2. **ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ**

1.9.3. **ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ**

1.9.4. **ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤੱਤ**

1.9.5. **ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ**

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ **47-66**

'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲੇ

2.1. **'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ**

2.2. **'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ**

2.3. **'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ**

2.4. **'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਜਾਂ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ**

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ **67-81**

'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ **82-95**

'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ **96-98**

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ **99-100**

ਭੂਮਿਕਾ

ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ 'ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ' ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮਸਲਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ-ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਦਹੇਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧਾਂ ਜਾਂ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਸਲੇ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਕ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡੇਰਾਵਾਦ ਜਾਂ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਜਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਉੱਤੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਖੋਜਾਰਥੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ 'ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਦਾ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ' ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ- 'ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ' ਨੂੰ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ 'ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ' ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ, ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ- ''ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲੇ' ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ- ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਜਾਂ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ- ''ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ' ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾਂ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਕਿਵੇਂ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਿਆ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ- ''ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ' ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀਂ ਵਧੀਕੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸਾਹਿਤ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਕੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੁਕਾਮ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਿਖ਼ਰਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਾਹਿਤ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਟੁੰਬੇ, ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਾ ਹਲੂਣੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰਥਿਕ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਵਤਾਰ ਬਿਲਿੰਗ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਹੀ ਰਹੇ, ਗੁਣਵੱਤਾ ਪੱਖੋਂ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਹੂਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ''ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ'' ਹੈ। ਇਸ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਬਿਲਿੰਗ ਦੀ ਨਾਵਲ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਬਿਲਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਵਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਕ ਸਿਰਜਨਾ ਹੀ ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਨਾਵਲ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਾਲਪਨਿਕ ਗੱਪ। ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅਵਤਾਰ

ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਸ਼ੀ (25 ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ) ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ 'ਢਾਹਾ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਫ਼ਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ' ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਲਾਟ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾਂ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਦਿ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਖਾ ਰਹੀ ਦਾਜ ਪ੍ਰਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਬੇਸ਼ੱਕ ਦਾਜ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦੇ ਵਿਚ ਧੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਤੋਰ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਲੱਗਣਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਕ ਕਾਰਜ ਹੈ।

1.1. ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ

ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਜਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਸਤ ਵਾਂਗ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਹੇਜ, ਤਾਂਤਰਿਕ, ਜ਼ਮੀਨੀ ਵੰਡ, ਪੁੱਤਰ-ਧੀ ਵਖਰੇਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮਾਜ

ਵਿਚ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਏ ਜਾਂ ਰਹੇ ਪਾਖੰਡ ਆਦਿ ਯਥਾਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਿੰਗ ਬਹੁਤ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.2. ਉਚਿੱਤਤਾ/ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਦ ਭਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਪਾਖੰਡ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

1.3. ਉਦੇਸ਼

ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਦੇਸ਼ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਉਦੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਰਚਨਹਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰਥਿਕ ਸਾਬਤ ਹੋਣ। ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੇਗਾ:-

1. 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ
2. 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ
3. 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ

1.4. ਖੋਜ ਵਿਧੀ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਮੁਕੰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ:-

1.4.1. ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ:

ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਮਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1.4.2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ:

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋਂ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4.3. ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ:

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿ**ਚ ਔਰਤ** ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

1.5. ਪਰਿਕਲਪਨਾ:

ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

1. ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ।
2. ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।
3. ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

1.6. ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ

ਇਹ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ਾ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਜਾ ਉਪਾਧੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਅਣਛੋਹਿਆਂ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

1. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ 27 ਅਗਸਤ ਨੂੰ 'ਤਜਿੰਦਰ ਕੌਰ' ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ "ਸਵਰਾਜਵੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ" ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ 'ਸਵਰਾਜਵੀਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ' ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਤੱਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਨਾਟਕ: ਧਰਮ ਗੁਰੂ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਮੇਦਨੀ, ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਕੱਲਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਈ ਸਮੁੱਚੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਧਰਮ ਗੁਰੂ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ 'ਤ੍ਰਿਸ਼ੰਕੂ' ਦੀ ਮਿੱਥ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦੇ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕਰਮ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆ ਜੁਗਤਾਂ, ਸੂਤਰਧਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਨਟ, ਨਟੀਆ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਆਰਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ, ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੀ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ

ਗਈ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਟ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਜਾਤੀਗਤ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵਰਾਜਵੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਮੇਦਨੀ' ਵਿਚ ਮੇਦਨੀ ਦੀ ਮਿੱਥ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੇਦਨੀ ਭਾਵ ਧਰਤੀ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦੀ ਰਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਝੱਲਦੀ ਹੈ। ਸਵਰਾਜਵੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਸ਼ਾਇਰੀ' ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਔਰਤ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਪਜਿਆ ਦੁਖਾਂਤ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਵਰਾਜਵੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਕੱਲਰ' ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਾ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਰੁਝਾਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ, ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ 2 ਮਈ 2012 ਨੂੰ 'ਡਾ. ਕਵਲਜੀਤ ਗਰੇਵਰ' ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ" ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸਲੋਕ:- ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਲੱਛਣ, ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਉਪਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ (ੳ) ਸਲੋਕ:- ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਲੱਛਣ, ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। (ਅ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅਧਿਆਇ "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕ: ਰੂਪਾਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਪਰਿਪੇਖ" ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਤਿੰਨ ਉਪ ਅੰਗਾਂ (ੳ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕਾਂ: ਰੂਪਾਕਾਰ ਪਰਿਖੇਪ, (ਅ) ਵਿਭਿੰਨ ਬਾਣੀਕਾਰਾ ਦੀ ਸਲੋਕ ਰਚਨਾ: ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ (ੲ) ਵਿਸ਼ੇ-ਪਾਸਾਰ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਤਹਿਤ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ: ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਹੈ।ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ (ੳ) ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ: ਸੰਕਲਪਗਤ ਸਰੂਪ, (ਅ) ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ (ੲ) ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕ: ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ' ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ (ੳ) ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ, (ਅ) ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ (ੲ) ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ: ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਲੋਕ: ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ' ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਅੱਗੋਂ (ੳ) ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ (ਅ) ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (ੲ) ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਰਗੇ ਉਪ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

3. ਸਵਰਨਜੀਤ ਨੇ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ 2014 ਨੂੰ 'ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ' ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ "ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ" ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ 'ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਭਾਗ (ੳ) ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਗਰੀ: ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਉਪਾਧੀ ਸਾਪੇਖ ਅਤੇ ਉਪਾਧੀ ਨਿਰਪੇਖ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। (ਅ) ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ: ਸਰਵੇਖਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ। ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੋਖ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਰਾਹੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਦੇ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ

ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

4. ਗੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ 7 ਅਕਤੂਬਰ 2013 ਨੂੰ 'ਡਾ. ਹਰਜੋਤ ਕੌਰ' ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ "ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ" ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੋਏ ਉਪਾਧੀ ਸਾਪੇਖ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਦ੍ਰਰਾ ਭਗਤਾ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਅਤੇ ਐਮ. ਫਿਲ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਏ ਉਪਾਧੀ ਸਾਪੇਖ ਖੋਜ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਖੋਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਅਧਿਆਇ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਅਧਿਐਨ-ਮਾਡਲ, ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਟੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਮੱਤ ਦੇ ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ 'ਭਗਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਕ੍ਰਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ, ਬਾਣੀ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

5. ਸੁਖਦੀਪ ਕੌਰ ਨੇ 31 ਦਸੰਬਰ 2008 ਨੂੰ 'ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ' ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ "ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ" ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਵਿਧਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰਾ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਗੱਦ ਰੂਪ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਦੂਜੇ

ਵਾਰਤਕ ਰੂਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਖ਼ਤ, ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ, ਸੰਸਕਰਨ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤੁਲਿਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣਾ: ਸਰਲਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸੰਜਮਤਾ, ਰਵਾਨਗੀ, ਕਾਵਿਕਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

6. ਪੂਨਮ ਛਾਬੜਾ ਨੇ 31 ਦਸੰਬਰ 2012 ਨੂੰ 'ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਬਾਸੀ' ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ "ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ" ਕੀਤੀ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਥਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੁਣ, ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1947 ਈ: ਤੱਕ ਛਪੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੋਰ ਤੇ ਵਾਚਿਆ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਖਾਣ ਪੀਣ, ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਦੇ ਤੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆਂ ਹੈ।

7. ਸਵਰਨਜੀਤ ਕੋਰ ਨੇ 31 ਦਸੰਬਰ 2009 ਨੂੰ 'ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ' ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ "ਮੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ" ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਰਨਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸਮਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਤਣਾਉ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫ਼ਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ

ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1984 ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

8. ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ 'ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਨਸੂਰ' ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ" ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਠਭੂਮੀ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਨੂੰ ਉਸਾਰਿਆ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ: ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ' ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਧਾਰ ਮੂਲਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਾਰਥਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਮਾਡਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਪਰਿਪੇਖ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਰਥਿਕ ਸੇਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਹੈ।

1.7. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ- ਪਦ ਅਤੇ ਗਦ। ਪਦ ਕਵਿਤਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਗਦ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਾਰਤਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਕਵਿਤਾ ਦਿਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਰਚੀ ਗਈ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ।

“ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲ (Novel) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ‘Novella’ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। "Novel" ਸ਼ਬਦ ਨਵੇਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਸ਼ਬਦ (Novellus) ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ Novel ਸ਼ਬਦ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'Novel' ਪ੍ਰਾਇਵਾਚੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'ਉਪਨਿਆਸ' ਹੈ। 'ਉਪਨਿਆਸ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਕਲਪਿਤ ਕਥਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਉਪਨਿਆਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਯੋਗ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”[1]

ਨਾਵਲ ਅਜੋਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਵਲ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਓਵੇਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾਵਲ ਵਧੇਰੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਿਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੁੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਹਿਜ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਨੋਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ ਉਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚ ਗਲਪੀ ਤੱਤ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਗਲਪੀ ਰਚਨਾ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਮੇਂ ਵੀ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਜਿਵੇਂ- ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਦੁਖਾਂਤ, ਲੰਮੇ ਬਿਰਤਾਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ, ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਸੰਸਮਰਣ, ਡਾਇਰੀ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਾਂਝ ਅਤੇ

ਨਿਖੇੜੇ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੂਪਾਕਾਰਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

"ਰੂਸੀ ਨਾਵਲ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਿਖ਼ਾਇਲ ਬਾਖਤਿਨ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਜੂਲੀਆ ਕ੍ਰਿਸਤੀਵਾ ਨਾਵਲੀ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦੀ (dialogical) ਅਤੇ ਬਹੁਸੁਰੀ (polyphonic) ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਮੁਤਾਬਕ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੁਭਾਅ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕਹਿਰਾ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਅਰਥ-ਬਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਉਸ ਚੁਰਾਹੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚਕਾਰ-ਸੰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਲੇਖਕ, ਪਾਠਕ, ਪਾਠ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਜਮਸ਼ੀਲ ਸੰਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[2]

1.7.1. ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ:

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

ਮੈਥਿਉ ਆਰਨਲਡ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਾਵਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਨ ਬਿੰਨ ਚਿਤਰਨ ਹੈ।"[3]

ਮਿਸਟਰ ਫ਼ਿਲਪ ਗਡੇਲਾ 'ਦੀ ਸੰਡੇ ਟਾਈਮਜ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, "ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।"[4]

ਨਿਊਨਡ ਸਟੀਵਨਸਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਾਵਲ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਸੱਚ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।"[5]

ਰਾਬਰਟ ਲਿਡਲ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਵਧੀਆ ਚੋਣਵੀਂ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾਣਾ ਹੈ।"[6]

ਵਿਲੀਅਮ ਫ਼ੈਲਪਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ, ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।"[7]

ਐਡਵਿਨ ਮੂਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਾਵਲ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ"[8]

ਹਾਈਮਨ ਲੈਵੀ ਅਤੇ ਸਪਾਲਡਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਾਵਲਕਾਰ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰਤੀਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[9]

ਰੈਲਫ਼ ਫ਼ਾਕਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਾਵਲ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੇਤ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੈ।"[10]

ਕਰਾਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਗਲਪ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਗਲਪ ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਝੂਠਾ, ਅਜੀਬ ਅਤੇ ਅਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਇਆ ਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਸ ਆਖਦੇ ਹਨ।"[11]

ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਅਤੇ ਗਲਪ-ਮਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਗਲਪ-ਮਈ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਗਲਪ ਦਾ ਤਣਾਉ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਕਲਾ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

"ਨਾਵਲ ਰਚਣ ਲਈ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੂਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨਤਾ ਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਚੇਤੰਨਤਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਕਾਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ।"[12]

ਸੋ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉੱਤਪਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਦੀਆ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸਾਂਝੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪ੍ਰਥਾ ਟੁੱਟ ਗਈ, ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਪੱਛਮੀ ਕੋਰਸਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਹੋਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਵੀ ਗਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

1.7.2. ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰ:

- **ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (05-12-1872 ਤੋਂ 10-06-1957) :-** ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਵਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਲਿਖੇ। 18 ਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ', 'ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ', ਅਤੇ 'ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ' ਲਿਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੀ।
- **ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ (07-03-1881 ਤੋਂ 03-10-1936) :-** ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੀ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ-ਕਲਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਲੋਕਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ, ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨਾਵਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਨੇ 'ਸੁਖਦੇਵ ਕੌਰ', 'ਸੁਘੜ ਨੂੰਹ ਤੇ ਲੜਾਕੀ ਸੱਸ', 'ਇਕ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣਾ', 'ਕਪਟੀ ਮਿੱਤਰ', 'ਸੁਸ਼ੀਲ-ਵਿਧਵਾ', 'ਦੰਪਤੀ ਪਿਆਰ', 'ਸਰੇਸ਼ਟ ਕੁਲ', 'ਵਕੀਲ ਦੀ ਕਿਸਮਤ' ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੁੱਝ ਯਥਾਰਥ ਛੋਹ ਲਵਾਈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਦੇਣ ਹੈ।
- **ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹੀਦ (08-03-1891 ਤੋਂ 24-08-1935) :-** ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਤਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਦਲੇਰ ਕੌਰ', 'ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ' ਅਤੇ 'ਚੰਚਲ ਮੂਰਤੀ' ਲਿਖ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਾਏ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੇਵਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਪੀਲ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।
- **ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ (18-02-1881 ਤੋਂ 31-3-1931) :-** ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਲਘੂ ਨਾਵਲ 'ਚੁਪ ਪ੍ਰੀਤ' ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛਾਪ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁੰਦਰ ਕਥਨ ਘੱਟ ਹੀ ਕਿਸੇ ਗਲਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

- **ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (24-06-1886 ਤੋਂ 22-11-1967) :-** 'ਪ੍ਰੇਮ ਲਗਨ' ਅਤੇ 'ਬਾਬਾ ਤੇਗਾ ਸਿੰਘ' ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਨਾਵਲ ਹਨ। 'ਪ੍ਰੇਮ ਲਗਨ' ਨਾਵਲ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।
- **ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ (04-07-1897 ਤੋਂ 28-12-1971) :-** ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਵਲ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਆਇਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆ ਕਰਤੂਤਾਂ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ, ਵੱਢੀ-ਖੋਰੀ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ 'ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ', 'ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ', 'ਕਾਗਤਾਂ ਦੀ ਬੇੜੀ', 'ਦੂਰ ਕਿਨਾਰਾ', 'ਜੀਵਨ ਸੰਗਰਾਮ', 'ਲਵ ਮੈਰਿਜ', 'ਗੰਗਾਜਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ', 'ਫ਼ੋਲਾਦੀ ਫੁਲ', 'ਪਵਿਤਰ ਪਾਪੀ', 'ਅਧ ਖਿੜਿਆ ਫੁਲ', 'ਗਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨੀਆ', 'ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆ' ਆਦਿ ਹਨ।

  ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਲੇ', 'ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ', 'ਮੰਝਧਾਰ', 'ਚਿੱਤਰਕਾਰ', 'ਆਦਮਖ਼ੋਰ', 'ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਪਤੰਗ', 'ਪੁਜਾਰੀ', 'ਛਲਾਵਾ', 'ਨਾਸੂਰ', 'ਕੋਈ ਹਰਿਆ ਬੂਟ ਰਿਹਓ ਰੀ', 'ਇਕ ਮਿਆਨ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ', 'ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਉ' ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ।

- **ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ (01-03-1917 ਤੋਂ 26-01-2012) :-** ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਆਦਰਾਂ' ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ੍ਰੇਣਿਕ ਸੰਗਰਾਮ ਤੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
- **ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ (27-06-1919) :-** ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੇ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚ ਕੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨ

ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਾਵਲ 'ਸੱਚ ਨੂੰ ਫਾਸੀ' 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਝਾਕਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- **ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (17-10-1924 ਤੋਂ 08-05-2003) :-** ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਵਾਂਗ ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚ ਕੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 'ਮਲਾਹ' ਅਤੇ 'ਸੈਨਾਪਤੀ' ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਵੀ ਹੈ। ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

1.8. ਰਚਨਕਾਰ (ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ):

1.8.1. ਜੀਵਨ:

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਜਨਮ **13** ਦਸੰਬਰ **1952** ਈ: ਨੂੰ ਪਿੰਡ 'ਸੇਹ', ਜਿੱਲ੍ਹਾ 'ਲੁਧਿਆਣਾ', ਤਹਿਸੀਲ ਸਮਰਾਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ' ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ' ਹੈ।

ਬਿਲਿੰਗ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ-ਪਲਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉੱਸਰ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤੀਖਣ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਗਰੀ ਵਜੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ:

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਤੱਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ, ਛੇਵੀਂ ਅਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਖੰਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਐੱਸ. ਜੀ. ਐੱਸ. ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਮਿਡਲ ਤੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਮਾਨੂੰਪੁਰ ਤੋਂ, ਬੀ. ਏ. ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਏ. ਐੱਸ. ਕਾਲਜ ਖੰਨਾ ਤੋਂ, ਐਮ. ਏ. (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ, ਬੀ. ਐੱਡ. ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਰਚਨਾਵਾਂ:

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਗੁਣਵੱਤਾ ਪੱਖੋਂ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ।

ਨਾਵਲ:

- ਦੀਵੇ ਜਗਦੇ ਰਹਿਣਗੇ
- ਪੱਤ ਕਮਲਾ ਗਏ
- ਇਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ
- ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ
- ਨਰੰਜਣ ਮਸ਼ਾਲਚੀ
- ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:

- ਪੱਛੋਂ ਦੀ ਹਵਾ
- ਨਿਆਜ਼
- ਆਪਣਾ ਖ਼ੂਨ

- ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਏ ਹੇਠ

ਬਾਲ ਸੰਸਾਰ:

- ਚਾਚਾ ਚੇਤੂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ
- ਆਨੇ ਦੀ ਅਕਲ
- ਰਾਮਾ ਜਿੱਤ ਗਿਆ

ਸੰਪਾਦਨਾ:

- ਸਿਦਕੀ ਪਰਵਾਨੇ (ਕਵੀਸ਼ਰੀ)

ਵਾਰਤਕ:

- Tips on School Management

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਆਰੰਭ 1991 ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ 1997 ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ 6 ਨਾਵਲ, 4 ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 3 ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ, 1 ਸੰਪਾਦਨਾ ਅਤੇ 1 ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ 6 ਨਾਵਲ ਹਨ- 'ਨਰੰਜਣ ਮਸ਼ਾਲਚੀ' (1997), 'ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ' (2002), 'ਇਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ' (2007), 'ਪੱਤ ਕਮਲਾ ਗਏ' (2009), 'ਦੀਵੇ ਜਗਦੇ ਰਹਿਣਗੇ' (2011), 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' (2013)। ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ 4 ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ -'ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਏ ਹੇਠ' (1991), 'ਆਪਣਾ ਖ਼ੂਨ '(1994) , 'ਨਿਆਜ਼' (1998), 'ਪੱਛੋਂ ਦੀ ਹਵਾ' (2011)। 4 ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ- 'ਆਨੇ ਦੀ ਅਕਲ '(2007) ,'ਚਾਚਾ ਚੇਤੂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ' (2011), 'ਰਾਮਾ ਜਿੱਤ ਗਿਆ '(2013)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਸਿਦਕੀ ਪਰਵਾਨੇ '(1993) ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ 'Tips on school Management' (1999) ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਬਿਲਿੰਗ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਲਈ ਢਾਹਾਂ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਾ (25 ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ) ਉਦਘਾਟਨੀ ਢਾਹਾਂ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਫ਼ਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਨਾਵਲ 'ਨਰੰਜਣ ਮਸ਼ਾਲਚੀ' ਅਤੇ 'ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ' ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਆ ਰਹੀ ਨਵੀਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਰਨ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੌਰਾਨ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

"ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਿਸਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਭਾਵੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਨਾਵਲ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਤਾਈਦ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਵੀ ਬੜੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਾਵਲ 'ਨਰੰਜਣ ਮਸ਼ਾਲਚੀ', 'ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ' ਅਤੇ 'ਇਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਉਤੇ' ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜੋ ਬੜੇ ਮਕਬੂਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਸਿਰਜਣਾ' ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਲਿੰਗ ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਆ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ 'ਇਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ' ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁਹਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਚੋਖੇ ਭਰਵੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰੀ ਹੈ।"[13]

"ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਉੱਤਰ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਅਤੇ ਨਵੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗਲਪਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੋ ਨਾਵਲਾਂ 'ਨਰੰਜਣ ਮਸ਼ਾਲਚੀ' ਅਤੇ 'ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿੰਲਿਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਦਿਸਦੇ ਪਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕ, ਅਸਤਿਤਵੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀਕੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਨਾਵਲ 'ਨਰੰਜਣ ਮਸ਼ਾਲਚੀ' ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਘਾਟਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰਾਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ, ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਘਰ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਦੇ ਮਨੋਤਾਪੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਿੰਗ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਵਲ 'ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ' ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਖੀਣ ਹੋਣ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਤਾਪਮਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਨਵੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ।"[14]

'ਸੂਹੀ ਸਵੇਰ' ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਉੱਪਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖ ਕੇ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, 'ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ- ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ'। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਗੱਲਾ ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਲਿਖੇ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਵੈ-ਕਥਨ ਹੈ,

"ਇਸ਼ਕ-ਮੁਸ਼ਕ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਅਨੇਕ ਪਾਠਕ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਗਿਰਾਵਟ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਚਿੰਤਨ-ਮੰਥਨ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੱਡੀਂ ਹੰਢਾਇਆ ਜਾਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ-ਚਿਤਵਿਆ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।"[15]

ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਬਿਲਿੰਗ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਨੂੰ ਬਲ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼, ਅਮੀਰ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੋਹ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਜੇ ਭੁੱਲ ਜਾਵੋਗੇ

ਕੱਖਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਰੁਲ ਜਾਵੋਗੇ।"[16]

"ਵਿਆਹਾਂ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ ਮੌਕੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚਦੇ ਫੋਟੋ ਗਰਾਫਰ ਵਾਂਗ ਇਕ ਆਟੋਮੈਟਿਕ ਸਿੰਗ ਜਿਹਾ ਜਿਵੇ ਹਰ ਵਕਤ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਉੱਪਰ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੈਮਰੇ ਵਿਚ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹਾਂ, ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ, ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਟੁੰਬਦੀਆਂ, ਸਮਾਂ ਪੈਣ 'ਤੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।"[17]

ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਬਿਲਿੰਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ 'ਨਰੰਜਣ ਮਸ਼ਾਲਚੀ' ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਵਲ 'ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ' ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੰਜ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸਹਾਰੇ ਉੱਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਜਨਮ 1952 ਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦਾ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ 1951 ਵਿਚ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ 'ਇਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ', 'ਪੱਤ ਕੁਮਲਾ ਗਏ' ਅਤੇ 'ਦੀਵੇ ਜਗਦੇ ਰਹਿਣਗੇ' ਨਾਵਲ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਜੀਵਨ, ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਹੱਡੀਂ ਹੰਢਾਏ ਜਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖੇ ਯਥਾਰਥ ਅਰਥਾਤ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਗਿਰਾਵਟ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਗਲਪ-ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ।

ਅਵਤਾਰ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਨਾਵਲ- 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ 'ਨਰੰਜਣ ਮਸ਼ਾਲਚੀ' ਵਾਂਗ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਆਤਮ-ਕਥਾਈ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਉਸਾਰ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ' ਤੋ ਲੈ ਕੇ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਤੱਕ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਛੇ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਸ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਪਤਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ' ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਿਆ-ਚਿਤਵਿਆ ਸਮਾਜ, ਚਾਹੇ ਗ਼ਰੀਬੀ, ਗ਼ੁਲਾਮੀ, ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ, ਕਤਲ-ਡਾਕੇ, ਪਲੇਗ ਵਰਗੀ ਮਾਹਵਾਰੀ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦਾ ਲਿਤਾੜਿਆ, ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਖੜੋਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ, ਸਮਾਜ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੜੀ ਨਿੱਘਰ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਪਰਨਾਏ ਜੀਵਨ ਜੀਓ ਅਤੇ ਜਿਊਣ ਦਿਓ ਵਾਲੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ।

'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਤੱਕ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਾਡਾ ਉਹੀ ਸਮਾਜ ਪਦਾਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਰਗਾ ਬੰਦ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਲਗਾਤਾਰ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੱਛੋਂ ਦੀ ਹਵਾ ਤੋਂ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਮੂਲੋਂ ਨਿੱਜਵਾਦੀ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਮਿਤ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਹੀ ਅਸਲੋਂ ਜੀਵਨ ਲਕਸ਼ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਭਰਿਆ-ਭੁਕੰਨਾ ਜੀਵਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਖ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾਤਰ ਦਿਲਪ੍ਰੀਤ ਉਟਾਲ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ,

ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਵੀ ਸਿਰ ਦਰਦੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਇਸੇ ਇੱਕ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁੰਗੜਿਆ ਹਉਂ-ਵਾਦੀ ਜੀਵਨ, ਹਵਸ ਅਤੇ ਖਾਓ ਪੀਓ ਅਤੇ ਐਸ਼ ਕਰੋ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਜੀਵਨ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ, ਪੱਛਮ ਵਿਚੋਂ ਕਰੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸੱਚ, ਪਾਰਸਦਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਸਟਮ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਰਹਿਤ ਭਾਈਚਾਰਕ ਭਾਵਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਵੱਜੋਂ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਨੇ ਸਾਡੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੈ। 'ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ' ਵਿਚਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਜਿੱਥੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਸੀ, ਉੱਥੇ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁਦਰਤ ਤਦ ਹੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰੁੱਸ ਗਈ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਢਾਹਾਂ ਐਵਾਰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

"ਮੇਰੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਔਵ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬਿਆ ਵੈਨਕੂਵਰ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਇੰਡੀਆ ਐਜੁਕੇਸ਼ਨਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਸਨਮਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਉਸ ਨਿਰਪੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਰ ਵਧਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਈ ਹਰੇਕ ਉੱਤਮ ਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਯੋਗ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣੋਂ ਕਦੇ ਖੁੰਝਦਾ- ਝਿਜਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਸਭ ਉੱਪਰ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ।"[18]

'ਪ੍ਰਵਚਨ[69]' ਮੈਗ਼ਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ 'ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕੀ ਹੈ?' ਤਾਂ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ-

"ਮੈਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਤੇ ਢਾਹਾ ਸਤਿਲੁਜ ਦੇ ਬਾਰੇ ਛੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਨਰੰਜਣ ਮਸ਼ਾਲਚੀ' ਜੋ ਆਤਮਕਥਾਈ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ' ਵੀਹਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ, ਲੋਕਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਿਆਸਤ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਬਾਰੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਨੂੰ ਏਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਚਿਤਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਮੈਂ

ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਹੀਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਨਾਇਕ ਰਹਿਤ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਪੱਤ ਕੁਮਲਾ ਗਏ', 'ਇਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ', 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ'।"[19]

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਉੱਤਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖ਼ਿੱਤੇ ਢਾਹਾ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਬਾਰੇ ਛੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ। ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ:

1.8.2. ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ:- ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਭਯ+ਆਚਾਰ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ 'Culture' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'Culture' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'Cultura' ਤੋਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਇੱਥੇ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੈ, ਮਤਲਬ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸੋ ਕਿਸੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰ, ਉਸ ਦਾ ਹੋਰ ਬੋਧਿਕ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ 'ਸਮ' ਅਤੇ 'ਕ੍ਰਿਤੀ' ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। 'ਸਮ' ਦਾ ਅਰਥ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕ੍ਰਿਤੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਰਤ ਜਾਂ ਕਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਸੁੰਦਰ ਕਰਮ ਜਾਂ ਉਹ ਕਰਮ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖ ਹਰੇਕ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗੁਣ, ਆਦਤਾਂ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ 'ਸਭਯ' (ਸੱਭਿਆ) ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਸੱਭਿਆ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੁਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਸਭਿਅਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭਿਅਕ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੰਚ-ਤੰਤਰ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਸਿੱਧੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਬੋਧਿਕ ਸਮਰੱਥਾ, ਲਚਕੀਲੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

"ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਜੁੱਟ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਿਸਟਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਸਚਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਬੌਧਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"[20]

ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਕ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ-ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.8.3. ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸਟਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹੋਈਬਲ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ, ਇਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਤੇ ਇਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[21]

ਕਰੋਬਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮੂਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[22]

ਈ. ਬੀ. ਟਾਈਲਰ (E. B. Tylor) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪ੍ਰਿਮੀਟਵ ਕਲਚਰ' ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਯੁਕਤ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼, ਕਲਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰਿਵਾਜ਼, ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।"[23]

ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਸਮਾਜਿਕ ਬਦਲਾਵ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ।"[24]

ਸੀ. ਐਸ. ਕੇਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ, ਜੋ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[25]

ਮੰਗਲਾਦੇਵ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗਾਂ, ਸਮਾਜਕ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।"[26]

ਭਾਗਵਾਨ ਸ਼ਰਨ ਉਪਾਧਿਆਇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੋ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਬਣਾਉਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਿਊਣ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਜੀਵਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖ ਹਨ।"[27]

ਮੈਲਿਨੋਵਸਕੀ (Malinovski) ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਯੰਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਗਰੋਂ ਗੌਣ ਲੋੜਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਕੁੱਝ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਪਦੰਡ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸੋ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਗੌਣ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ"[28]

ਵਿਲੀਅਮ ਆਰ.ਬਾਸਕਮ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ 'ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ' ਅਤੇ 'ਲੋੜਾਂ' ਦਾ ਮਨੁਖ-ਸਿਰਜਿਤ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ, ਜੋ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਖਾਸ ਪੈਟਰਨ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਅਨੁਰੂਪ ਬਣੇ ਹੋਣ, ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। "[29]

ਲੇਸਾਇਲ ਏ. ਵਾਈਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿਚ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਥੂਲ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦ, ਹਥਿਆਰ, ਭਾਂਡੇ, ਵਸਤਰ, ਗਹਿਣੇ, ਰਸਮਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਖੇਡਾਂ, ਕਲਾਂ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਹਨ।"[30]

ਮਾਨਵਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਾਲਫ ਪਿੰਡੀਗਟਨ (Ralph Pindigton) ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਜੈਵਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।"[31]

ਹਰਸਕੋਵਿਟਸ (Herskovitis) ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਜਾਂ ਭਾਗ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਭਾਗ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"[32]

ਟੀ. ਐਸ. ਈਲੀਅਟ (T. S. Eliot) ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੈ।"[33]

ਈਲੀਅਟ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵਰਗ ਜਾਂ ਜਨ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[34]

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਲੀਨੋਵਸਕੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਲਾ ਸਮੱਗਰੀ, ਵਸਤੂਆਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਧੀਆਂ, ਵਿਚਾਰ, ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।"[35]

ਕਰੋਬਰ ਅਤੇ ਕਲੂਹਨ (1958) ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ 160 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਾਕਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ 160 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੀਕਰਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਸਰਵ-ਸਾਂਝੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਚੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰੀ ਹੋਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ-

ਕਰੋਬਰ ਅਤੇ ਕਲੂਹਕਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਨਮੂਨਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਗਰੁਪਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਲਾ ਸਮੱਗਰੀ ਰਾਹੀ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੱਖ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਹੱਥ ਕਿਰਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[36]

ਲੈਵੀ ਸਤਰੋਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਭਾਸ਼ਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਵਧਾਈਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗਿਲਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਉਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗ ਉਸਰਦੇ ਹਨ।"[37]

1.8.4. ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇੱਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਲੱਛਣ ਗਿਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਰਵ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

(ੳ) ਸਭਿਆਚਾਰ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਨੂੰ ਦੂਸਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੀਮਤਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ, ਪੈਟਰਨ ਇਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹਨ, ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ।

ਟਾਈਲਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕੱਲਾ ਜਾਂ ਇਕ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਅੰਦਰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪੈਟਰਨ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੜੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"[38]

ਮਾਨਵ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਰੋਬਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਜਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।"[39]

ਵਿਲੀਅਮ ਐਫ਼ ਔਗਬਰਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਜੰਜ਼ੀਰ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਦਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਬਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਪੁਰਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਦਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਅੰਗ ਜਾਂ ਪੁਰਜ਼ਾਂ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪੂਰਜ਼ੇ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"[40]

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸਭਿਆਚਾਰ: ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਰਤਾਰਾ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਾਨਵ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜਮਾਂਦਰੂ ਜਾਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਦੋਹਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਾਂ, ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਕੀਮਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਿੰਗਲਸੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ, "'Human society' ਵਿਚ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। 10-12 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਹ ਯੋਗ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ।"[41]

ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਭ ਗੁਣ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਸਭਿਆਚਾਰ: ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਵਰਤਾਰਾ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਰੇਮਡ ਫਿਰਥ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੇ ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ।"[42]

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।

(ਸ) ਸਭਿਆਚਾਰ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਸੰਕਲਪ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਤੀਕਆਤਮਕਤਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਨਾਚ- ਗਿੱਧਾ, ਭੰਗੜਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ- ਸਰੋਂ ਦਾ ਸਾਗ, ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਲੱਸੀ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

ਅਮਰੀਕੀ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਲੈਜ਼ਲੀ ਵਾਈਟ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਮੁੱਚਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਰਿਤ ਹੈ। ਕਲਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ।"[43]

ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ- ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਾਈ ਸਫ਼ੈਦ ਰੰਗ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਫ਼ੈਦ ਰੰਗ ਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸਾਤਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨੀਂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਮਾਨਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸਰੇ ਹਨ।"[44]

ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਕਰਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਦਿ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ।

(ਹ) ਸਭਿਆਚਾਰ: ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਸਿਰਜਕ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ, ਨਿਖਾਰਨ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ- ਪਿਆਰ, ਹਮਦਰਦੀ, ਮਿਹਨਤ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ, ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਉਸ ਖ਼ਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਹੈ।

(ਕ) ਸਭਿਆਚਾਰ: ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਥਿਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਥਿਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵੀ।

(ਖ) ਸਭਿਆਚਾਰ: ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੂਜੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਗ) ਸਭਿਆਚਾਰ: ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰਾ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁੱਝ ਸਰਵ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

"ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂਲ ਲੱਛਣ ਜਿਵੇਂ ਖਾਣਾ, ਵੰਸ਼ ਉੱਤਪਤੀ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ, ਦਿਮਾਗ ਉਨਤੀ, ਵਿਸ਼ੇਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਨਯ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਸਰੀਰਕ ਨੁਹਾਰ ਅਨੁਕਰਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਿਖਿੱਅਤ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੈਟਰਨ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਯੋਗਤਾ ਆਦਿ ਇਹ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੋਈ ਅਸਕਮਾਤ ਉਪਜਿਆ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ, ਅਟੱਲ ਅਤੇ ਅਕੱਟ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।"[45] ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਅਲੱਗ ਹਨ ਪਰ ਵਿਆਹ ਇਕ ਸਾਝਾਂ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।

"ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਪੈਟਰਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ਤੇ ਕੁੱਝ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ, ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਅਪਣਾਉਣਾ, ਕਾਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ ਉੱਤਪਤੀ ਲਈ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਆਦਿ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੈਟਰਨ ਹਨ।"[46]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਘ) ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ

ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪੈਟਰਨ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁੱਝ ਵਖਰੇਵਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

"ਮਧੂ ਮੱਖੀਆਂ ਆਪਣਾ ਛੱਤਾ ਅੱਜ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਬਣਾਉਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਅੱਜ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਧੂ-ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਨਸਲ ਹੋਵੇਗੀ ਹਰ ਥਾਂ ਛੱਤਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਮਲ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ"[47] ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪੱਛੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਆਦਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

"ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਢੰਗ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"[48]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜ, ਦੇਸ਼, ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੂਸਰੇ ਸਮਾਜ, ਦੇਸ਼, ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.8.5. ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤੱਤ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੁੱਝ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ:

ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼, ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਬਾਰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਿਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਪੇਟਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।" [49]

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਹ ਉਹ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਹਾਰਨ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਗਾਉਣਾ, ਵਿਆਹਾਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਗਨ ਪਾਉਣਾ, ਮਿਲਣ ਸਮੇ ਗਲੇ ਮਿਲਣਾ, ਘਰ ਆਉਣ ਤੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ, ਨਵੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਸਹੁਰੇ ਅਤੇ ਜੇਠ ਤੋਂ ਘੁੰਡ ਕੱਡਣਾ, ਮੁੰਡਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਸ਼ੂਸਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ, ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾ ਲੈਣਾ ਆਦਿ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਪਿਛੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸਵਿਕਾਰ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਅਨੇਕਾ ਹੀ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ।

ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਵੀ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਮੌਖਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾ ਕਿ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ:

ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਾਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ:

ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ। ਵਧੀਆ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਉਸ ਦੇ ਅਮੀਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਮਜਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਮਜਬੂਤ ਹੈ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਜਬੂਤ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਹੀ ਵਧੀਆ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ:

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਰਸਮਾਂ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਜਾਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਤਰ-ਪੂਜਾ, ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ, ਮੜ੍ਹੀ-ਮਸਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਤੁਲਸੀ-ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ-ਪੂਜਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਨ। ਰਸਮਾਂ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ, ਜਿਵੇ ਕਿ ਨਾਮ-ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਆਦਿ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਸਮ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਦੋਹਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇ ਕਿ ਜਾਦੂ-ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਮਰੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਕਹਾਵਤਾਂ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ 'ਸਾਲੀ ਅੱਧੀ ਘਰ ਵਾਲੀ', 'ਤਾਏ ਦੀ ਧੀ ਚੱਲੀ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਰਹਾਂ ਇਕੱਲੀ' ਆਦਿ ਕਹਾਵਤਾਂ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼:

ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤੱਤ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਕੋਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਇਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਮਾਂਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਨੈਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੈਣ ਅਤੇ ਭਰਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪਵਿਤੱਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੱਟ ਲੱਗਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਸੋਗ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਲਾ:

ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਲਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ੌਂਕ ਉਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ।

ਪ੍ਰ. ਗਿਨਜ਼ਬਰਗ (Ginsberg) ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਲਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।"[50]

ਕਲਾਕਾਰ ਕਲਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ, ਨਾਚ, ਚਿੱਤਰ, ਮੂਰਤੀ, ਕਾਵਿ, ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਆਦਿ ਸਮਾਜਿਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ, ਸੋ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ। ਬੱਚਾ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਲੋਕ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਬੱਚਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੱਚਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾ ਕੀਮਤਾ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀਆ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਹੱਲ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਜੀਵ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਮੋਜੂਦ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੇਦ, ਗੀਤਾ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਆਦਿ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾ:

ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ, ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਆਪ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਧਰਮ ਉਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਧਰਮ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਅਣਜਾਣਿਆ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਦੂਜੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇ ਕਿ ਕਵਿਤਾ, ਸੰਗੀਤ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਾਚ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਲਈ ਧਰਮ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਉਹ ਜੀਵਤ ਪੱਖ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਸਦਗੁਣ, ਦਇਆ, ਨਿਰਮਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਰਮ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ:

ਲੋਕ-ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤ, ਨਾਚ ਇਹਨਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਗਿੱਧਾ ਅਤੇ ਭੰਗੜਾ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੋਕਿਆਂ ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਦੇ ਹਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰਵਾਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਿਉਹਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਿਵਾਲੀ, ਦੁਸ਼ਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖੀ, ਲੋਹੜੀ, ਹੋਲੀ ਆਦਿ ਤਿਉਹਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕ-ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ।

ਰਿਸ਼ਤੇ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਬਣਾਏ ਰਿਸ਼ਤੇ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਹਨ। ਸਕੇ- ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ

ਸਮੁੱਚ ਘੜਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਸਥਾਨ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਰਹਾਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪਵਿਤੱਰਤਾ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਬੀ, ਸਾਲੀ, ਫੁੱਫੜ, ਸਹੁਰਾ, ਚਾਚਾ, ਤਾਇਆ, ਭਣਵੱਈਆ, ਸਾਂਢੂ ਆਦਿ। ਇੱਥੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਹ ਨਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਭਾਵ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ:

ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪਦਾਰਥਕ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਬਾਕੀ ਤੱਤਾਂ ਵਾਂਗ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਢੰਗ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਗ, ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਲੱਸੀਂ, ਦਹੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਡਲੀ, ਡੋਸਾ, ਉਪਮਾ, ਬੜਾ, ਸਾਂਬਰ ਆਦਿ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਵੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਖਾਸ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਤੱਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

1.8.6. ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦਵੰਦਆਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਥੋ ਦੇ ਸਿਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਮਮਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਚੁੱਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕੋ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸਦੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਲਕ੍ਰਮਕੀ (Dicehronic) ਪੱਧਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੜਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ ਪੱਧਰ ਇਕਾਲਕੀ (Synchronic) ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੱਤ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਲਕੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਕਾਲਕ੍ਰਮਕੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਧਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਇਕਾਲਕੀ ਪੱਧਰ

ਸਾਹਿਤ

"ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬੋਲੀ ਬਣੀ। ਸਾਰਥਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬੋਲੀ' ਹੈ। ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਿੱਪੀਬੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਉਪਜੀ। ਲਿਖਤ ਵਿਚ 'ਸੁਹਜ' ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।"[51] "ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਲਾ ਜੁਗਤ ਹੈ।"[52]

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ- ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਅਰਨਾਲਡ ਬੈਨਟ (Arnold Bennet) ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਾਹਿਤ ਸੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੋਵਰ ਹੈ।"[53]

ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਾਹਿਤ ਉਹ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਰੂਪ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।"[54]

ਐਮਰਸਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਾਹਿਤ ਉੱਤਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ।"[55]

ਮੈਕਸਮ ਗੋਰਕੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਾਹਿਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਦਿਲ ਹੈ।"[56]

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਸ਼ੈਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਾਹਿਤ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਭਰਪੂਰ ਮਨਾਂ ਦੇ ਉਤਮ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਭਰਪੂਰ ਪਲਾਂ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਹੈ।"[57]

ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਛੇ ਤੱਤ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ, ਸ਼ੈਲੀ, ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸੱਚ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਹ ਛੇ ਤੱਤ ਸਹਿਤ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ

(ੳ) ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ

ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਿਹਾਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹਰੇਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ

ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਜਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਘਟਨਾ,ਹਰ ਵਸਤੂ, ਹਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਦੌਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਲੂਣਾ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਭਾਉ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਉਦੈ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਵਿਚ ਤੀਬਰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਬੇਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇ-ਸੁਰਤਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ"[58]

ਸੋ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰ:

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਂਉਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਚਾਹੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਰਕ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਧੀਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰੋਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਸੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ-ਸਾਧਨ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਚਾਰ ਦਾ

ਨਿਰਣਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸਦਾ ਨਿਰਣਾ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵ:

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਵ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨੌਂ ਭਾਵ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ- ਪ੍ਰੇਮ, ਉਤਸ਼ਾਹ, ਸ਼ੋਕ, ਕ੍ਰੋਧ, ਹਾਸਾ, ਭੈ ਘਿਰਣਾ, ਅਸਚਰਜ ਅਤੇ ਵਿਰਾਗ। ਇਹ ਨੌਂ ਭਾਵ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਬੀਰ, ਕਰੁਣਾ, ਰੌਦਰ, ਹਾਸ, ਭਿਆਨਕ, ਬੀਭਤਸ, ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਉਹ ਅਸਧਾਰਨ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਫਸਿਆ ਕਲਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋੜੀਦੇਂ ਭਾਵ ਨਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਸੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਭਾਵਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ:

ਸ਼ੈਲੀ ਸਹਿਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੂਸ਼ਣ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਖੁੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੇਖਦਿਆ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਖੜ੍ਹਦੀ ਹੈ।

ਸੁਹਜ:

ਸੁਹਜ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਸੁਹਜ ਮੁਕਤ ਨਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਪਿਆ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਹਜ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁਰ, ਤਾਲ, ਲੈ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪ ਇਕ ਮੇਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਰਪੱਖ ਕਸਵੱਟੀ ਨਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਬੰਧਤ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋ ਸਵਿਕਾਰੇ ਅਤੇ ਸਲਾਹੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਹਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਸੱਚ:

"ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚ ਢਲਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੱਚ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵੀ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਜ਼ਬਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਜ਼ਬਾ ਅਨੁਭਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਜ਼ਬਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਸਲਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਾਹਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੈ। ਜਜ਼ਬਾ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਾਈ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਲ ਜਾਂਦੀਆ ਹਨ ਕਿ ਜਜ਼ਬੇ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸੁਤੇਸਿਧ ਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਕੂਲਣ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੌਰ ਦਾ ਸੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕੋ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੱਚ ਕਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।"[59]

(ਅ) ਕਾਲਕ੍ਰਮਕੀ ਪੱਧਰ:

ਸਹਿਤ ਦਾ ਕਾਲਕ੍ਰਮਕੀ ਪੱਧਰ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਾਲਕ੍ਰਮਕੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ

ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉਪਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਾਲਕ੍ਰਮਕੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਲੋੜਾਂ ਸਮੇ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਮੁੜ੍ਹਵੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

[1] ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 12

[2] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 14

[3] ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ- 12

[4] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 12

[5] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 12

[6] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 12

[7] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 12

[8] ੳਹੀ, ਪੰਨਾ- 12

[9] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 13

[10] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 13

[11] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 13

[12] ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ- 374

[13] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 545

[14] ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 109

[15] ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ –ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਉਧਰਿਤ https://www.suhisaver.org/index.php?cate=12&&tipid=2584, 10 ਨਵੰਬਰ,2017

[16] ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ –ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਉਧਰਿਤ https://www.suhisaver.org/index.php?cate=12&&tipid=2584, 10 ਨਵੰਬਰ,2017

[17] ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ –ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਉਧਰਿਤ https://www.suhisaver.org/index.php?cate=12&&tipid=2584, 10 ਨਵੰਬਰ,2017

[18] ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ –ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਉਧਰਿਤ https://www.suhisaver.org/index.php?cate=12&&tipid=2584, 10 ਨਵੰਬਰ,2017

[19] ਡਾ. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪ.), ਪ੍ਰਵਚਨ[69,] ਪੰਨਾ- 25

[20] ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੈਂਕ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ- 23

[21] ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ- 3

[22] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ- 3

[23] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 4

[24] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 4

[25] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 4

[26] ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ- ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ : ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਧਰਭ, ਪੰਨਾ- 14

[27] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 14

[28] ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਪੰਨਾ- 4

[29] ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪੰਨਾ- 3

[30] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 3

[31] ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਪੰਨਾ- 6

[32] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 6

[33] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-16

[34] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 17

[35] ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ- 190

[36] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 191

[37] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 191

[38] ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ, ਪੰਨਾ- 8

[39] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 8

[40] ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੂਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ- 11

[41] ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ, ਪੰਨਾ- 40

[42] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 40

[43] ਕੁਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ-14

[44] ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਦਰਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ-21

[45] ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪੰਨਾ- 12

[46] ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ, ਪੰਨਾ- 43

[47] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-39

[48] ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਪੰਨਾ- 12

[49] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 17

[50] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 20

[51] ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਰੂਪ, ਪੰਨਾ- 81

[52] ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ- 44

[53] ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ- 169

[54] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 169

[55] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 169

[56] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 169

[57] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 169

[58] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 170

[59] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 172

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲੇ

ਸਮਾਜ:

ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਉੱਸਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦੂਸਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਾਪੇ, ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ, ਮਿੱਤਰਾਂ-ਦੋਸਤਾਂ, ਸਕੂਲ ਦਫ਼ਤਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਰ ਕੜੀ, ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਕੋਈ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਵੀ ਸ੍ਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਮੁੱਚ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੀ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਸਮਾਜਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਕਦੋਂ ਜਾਨਵਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਚੰਗਾ-ਮੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸੇ ਸੁਆਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਭੈੜੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਫੁੱਲਾਂ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਧਕੇਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨਸ਼ੇ ਵਰਗੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਖੋਖਲਾ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ ਜਿਵੇਂ:- ਸ਼ਰਾਬ, ਭੂਕੀ, ਤੰਬਾਕੂ, ਸਮੈਕ ਆਦਿ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ

ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਕਈ ਮਨੁੱਖ ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ੌਕ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾੜੀ ਸੰਗਤ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਧਕੇਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹਰੇਕ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ ਜਾਵੇ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀਆ ਸਾਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਉੱਤੇ ਖਰਾ ਉੱਤਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਅਜਿਹਾ ਮੋੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਲੜਖੜਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਮਾਪਿਆ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਬੁਰੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ, ਨਸ਼ੇ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀਅ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਉਪਜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਪਾਖੰਡ ਜਾਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿ।

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਅਤੇ ਨੀਝ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ।

2.1. ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

"ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਪੀੜਤ ਹਨ। ਨਸ਼ੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਰੀਰਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਝਗੜੇ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ।"[1]

ਭਾਰਤ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਮਲਾ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ

ਕਾਰਨ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰਾਹੇ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਜਾਂ ਮਰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਤਬਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਗਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

"**ਇਹ ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੂਡ, ਵਿਚਾਰ, ਸੂਝ-ਬੂਝ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਨਾੜੀਤੰਤਰ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਤੇਜੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਾਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।**"[2]

ਨਸ਼ੇ ਵਸਦੇ-ਰਸਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਲੇਸ਼ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਲੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਣਾਉ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀਆ ਵੋਟਾਂ ਲੈਣ ਖ਼ਾਤਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।–

> "**ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਸਮੇਂ, ਉਹਨਾਂ ਅਗੇਤਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਈ ਢੋਲ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਕੱਢੇ। ਹੁਕਮਾ ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਚੋਣਾਂ ਵੇਲੇ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਆਉਂਦਾ, ਜਿੰਨੀ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਦਾਰੂ ਪੀ ਜਾਂਦਾ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਹਾੜ੍ਹਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੰਦਾ।**"[3]

ਹੁਕਮਾ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੈ। ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ਰਾਬ ਆਪਣੇ ਘਰ ਹੀ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਵੋਟਾਂ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਵੋਟਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ।

ਨਸ਼ੇ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਮਰਦ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਬਲਕਿ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

"ਸ਼ਾਇਦ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਇਸ ਅਧੀਏ ਵਿਚੋਂ ਕਦੇ ਦਾ ਪੂੱਗ ਲਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਮੁੜ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।"[4]

ਰੇਸ਼ਮਾ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਹੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲਈ ਅਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਿਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ਰਾਬ ਆਪਣੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੁਕਮੇ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦੀਆਂ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੀਆਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਲਾਹਨਤ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

"ਰੇਸ਼ਮਾ ਅਜੇ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸਨੇ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਰਾਤ ਹੀ ਹਲਕੇ ਹਲਕੇ ਦੋ ਹਾੜ੍ਹੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਬੇਆਰਾਮੀ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਨਸ਼ਾਂ ਕਦੋਂ ਦਾ ਲਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।"[5]

ਰੇਸ਼ਮਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੇ ਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

"ਕਣਕ ਦੇ ਦਾਣੇ ਜਿੰਨੀ ਅਫ਼ੀਮ ਨੂੰ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਬਿਠਾਈ ਨੇ, ਜ਼ਰਾ ਓਹਲਾ ਕਰਕੇ, ਘੋਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਚਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਮੁੜ ਮੰਜੇ ਉੱਪਰ ਸੁੱਟ ਲਵੇਗਾ। ਜੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨੀਂਦ ਦੀ ਘੂਕੀ ਏਨੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਪੁੱਠਾ-ਸਿਧਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੀਲ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਪਏਗਾ।"[6]

ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹ ਵਿਚ ਅਫ਼ੀਮ ਘੋਲ ਕੇ ਪਿਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਗ਼ਲਤ ਹੈ।

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਰੂਪਾ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਦਮ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ-

"'ਸਰਪੰਚ' ਦਾ ਖਹਿੜਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਧੀ ਦੇ ਮਰਨ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਛੁੱਟਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੋਨਾਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜਾ ਨਸ਼ਾ ਕਰਦੀ ਮੂਲੋਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।"[7]

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਮ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਇੰਨੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਨਸ਼ਾ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਕਿਤੇ ਫੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

"ਸਰਪੰਚ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾੜੂ ਅਤੇ ਮੁਖਤਿਆਰੂ ਦੋਵੇਂ ਸਾਲਾ-ਭਣੋਈਆ-ਰਿਜ਼ਕ ਪਏ ਸਨ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਾਲੇ ਵਾਲੇ ਐਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਦੇ ਠੇਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਫਿੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਮੁਖ਼ਤਿਆਰਾ ਤਾਂ ਕੰਗ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਡਾਲ਼ੀ ਲਾਇਆ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਭੁੱਕੀ-ਡੋਡਿਆਂ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਕੀ ਨਿਕਸੁੱਕ ਵੇਚਦਾ। ਸੋਹਣੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ, ਉੱਥੇ ਪੂਰਾ ਕਾਰਿੰਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਆਪ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਹੀ ਪੀਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾੜੂ, ਸਾਰੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮਾਰਦਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਜੱਟਾਂ-ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀ 'ਡਰੈਵਰੀ' ਕਰਦਾ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਨੂੰਹ ਮੇਲੋ, ਗਿਲਾ ਕਰਦੀ।"[8]

ਸਮਰਾਲੇ ਵਾਲੇ ਐਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਕੰਗ ਦਾ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਹੁਕਮੇ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਪੁੱਤਾ ਮਾੜੂ ਅਤੇ ਜਵਾਈ ਮੁਖਤਿਆਰੂ ਨੂੰ ਕੰਗ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਵਾਇਆ ਸੀ। ਕੰਗ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਲਗਾਇਆ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਐਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕੰਗ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਸ਼ਾ ਵੇਚਣ ਦੇ ਲਈ ਮਾੜੂ ਅਤੇ ਮੁਖਤਿਆਰੂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਮੁਖਤਿਆਰੂ ਵੀ ਉਹੀ ਨਸ਼ੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਅਸਲ ਦੇ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲ-ਦਲ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਚਲਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ ਵੇਚਦੇ ਵੇਚਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪ ਵੀ ਉਹੀ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ-

"ਆਪ ਵੀ ਭੁੱਕੀ ਦੇ ਕਾਰਡ ਭਰ ਭਰ ਖਾਂਦਾ ਮਾੜੂ, ਬੇਟ ਵਿਚ 'ਮਾਲ' ਦੀ 'ਸਪਲਾਈ' ਦਿੰਦਾ।"[9]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਵਤਾਰ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲ-ਦਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭੰਗ ਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਤੋਂ ਨਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ-

> **"ਜਦੋਂ ਸੁਬ੍ਹਾ ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਡਿਊਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਛਿੰਦੂ, ਮੱਖੀਆਂ ਉਡਾਉਣ ਵਾਂਗ, ਭੰਗ ਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਮਾਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਕਿਸ਼ਤੀ ਘਾਟ ਨੇੜਲੇ ਡੌਲੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ, ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜੰਮੀ ਕੰਡ ਨੂੰ ਖੁਰਚਦਾ। ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਭੂਕਨੇ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਪੀਂਦਾ, ਧੂੰਏ ਦੇ ਛੱਲੇ ਉਡਾਉਂਦਾ।"**[10]

ਅਨੋਖਾ ਸਰਪੰਚ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਰਪੰਚੀ ਸਮੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਪਵਾਈਆ ਸਨ। ਅਨੋਖੇ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਹਲਾ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਨੋਖੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਛਿੰਦਾ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮਸਲਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੈਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਖ਼ਾਲੀ ਸਿਗਰਟ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਹਲੇ ਅਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਨੌਜਵਾਨ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਖੰਡੀ ਵੀ ਨਸ਼ੇੜੀ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ-

> **"ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲਾ ਚੱਠਾ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਘੜ-ਦੁੱਘੜੇ ਚੱਠਿਆਂ ਹੇਠ ਬਣੀ ਸਾਧ ਦੀ ਆਰਜ਼ੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਜਿੱਥੇ ਸੰਤ ਚਾਲੀਸਾ ਕੱਟਦਾ, ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਪੁੜੀਆਂ ਪਾਊਡਰ ਦੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਸ਼ਾ ਦੱਸਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਬੇਹੱਦ ਮਹਿੰਗਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਸੁੰਘਿਆ, ਕਈ ਘੰਟੇ ਨਾ ਉਤਰਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੇ ਮੋਮੀ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰ ਪਾ ਕੇ ਸੁਲਘਾਉਂਦੇ। ਉਸ ਹੇਠੋਂ ਜਦੋਂ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਦੀਆਂ-ਸਿਲਾਈ ਘੁਮਾਈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਚਮਕਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰਲਾ ਪਾਊਡਰ ਧੂੰਆਂ ਬਣ ਕੇ ਉੱਡਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੋਖਲੀ ਸਿਗਰਟ ਵਿਚੋਂ ਖਿੱਚੇ ਸੂਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਮਲੀ ਲੋਕ ਉਨੀ ਹੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਸੁੜ੍ਹਾਕਦੇ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸੂਟੇ ਸਮੈਕੀਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੱਤ ਅਸਮਾਨੀਂ ਉੱਡਣ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਫੇਰ ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਰਜ਼ੀ, ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ, ਥਕਾਵਟ ਨੇੜੇ ਨਾ ਢੁੱਕਦੀ।"**[11]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮਿੱਠੀ ਅਮਰ ਕੌਰ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਧੀ ਗਿਆਨੋ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤ ਗੁਰਸੋਹਨ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ-

> **"ਗੁਰਸੋਹਨ ਵੀ ਏਜੈਂਟਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦਾ, ਕੁਵੇਲੇ ਆਉਂਦਾ, ਪੱਕਾ ਨਸ਼ਈ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।... ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਏਜੈਂਟ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ। ਮਨ ਲੁਭਾਉਂਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾਂ ਉਲਝਾ ਲੈਂਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰਮ ਥੱਕਿਆ ਟੁੱਟਿਆ ਗੁਰਸੋਹਨ ਅਧੀਆਂ ਲੈਂਦਾ।"**[12]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ **ਦੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।**

2.2 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

"ਦਾਜ ਉਸ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸੁਦ ਦੇ ਪੇਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੋ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਹਿਸਤਾ ਆਹਿਸਤਾ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ।"[13]

ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਜੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਲਾਹਨਤ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਰਿਵਾਜ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਜੰਮਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦਾਜ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਪਿਉ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਦਾਜ ਲਈ ਕੱਪੜਾ ਲੱਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

> **"ਜਿਸ ਵਿਚਾਰੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਧੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਨਾ ਦਿਨੇ ਸੁਖ ਨਾ ਰਾਤੀ ਨੀਂਦ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਧੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੱਪੜੇ ਕਿਧਰੇ ਹੱਥ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਉਹ ਸਾਂਭ-ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਕਿਧਰੋਂ ਭਾਂਡੇ ਨਵੇਂ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਵੇਖੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ**

ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਰੱਖ ਛੱਡੇਗੀ, ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਧੀ ਵਾਸਤੇ ਬਣਵਾਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੀ ਦੇ ਜੰਮਨ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਆਹੁਣ ਤਕ ਉਹਦਾ ਦਾਜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।"[14]

ਦਾਜ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਲੜਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲੜਕੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦਾਜ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾੜ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਝੂਜਦੀਆ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਊ ਨਾਨੇ ਦੀ ਧੀ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਜ ਵੀ ਰੱਜ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਦਾਜ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆ ਉਸ ਦੇ ਨਾਨੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਘੋਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ-

"**ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਲੱਗ ਜਾਣ, ਭਮਾਂ। ਪਰ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਕਾਰਜ 'ਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨ੍ਹੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।**"[15]

ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾਜ ਕਰ ਕੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਵਾਈ ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਜੈਲੋ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦਾ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਜੈਲੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੁੜੀ। ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਦਾਜ ਦਹੇਜ ਤੋਂ ਖਿਝਦਾ ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਜੈਲੋ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਹੀ ਤਾਨ੍ਹੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦਾ।

"**ਅਖੇ, ਕੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤੇਰੇ ਕੰਗਾਲ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ? ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨੋ ਦਾ ਕੀਤਾ। ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਕੀ ਸੀ।**"[16]

ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦਾਜ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਲਚ ਦੇ ਮੋਹ ਵੱਸ ਪਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਵਸਤਾਂ ਬਦਲੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪੇਕਾ ਪਰਿਵਾਰ ਖੁੱਲ ਕੇ ਦਾਜ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਦਹੇਜ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ‘ਤੇ ਸੀ। ਗਿਆਨੋ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਮਰ ਕੌਰ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸੋਹਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੀ ਧੀ ਅਤੇ ਜਵਾਈ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਦੇਵੇ। ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।

ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਾਲਚ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਪੇਕਿਆਂ ਤੋਂ ਘੋੜੀ ਛੱਡਣ ਆਏ ਲਾਗੀ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੱਲੋਜ਼ੋਰੀ ਅਟਕਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਰਾਤ ਨੂੰ ਯੂਸਫ਼ ਕੋਲ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਚਨੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

> "**ਸਾਡੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਕ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁੱਲ-ਬਟਾ-ਕੁੱਲ ਸਿਆੜ ਕਿੰਨੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ**? **ਦੇਖੀਂ**, **ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ**! **ਤੂੰ ਮੂੰਹ ਆਪਣਾ ਤਾਂ ਖੋਹਲੀ**, **ਜੇ ਸੱਚ ਉੱਗਲਣਾ ਹੋਇਆ।**"

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਧਨ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਬਟੋਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੋਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਲਚੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਲਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੀ ਵੈਰੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ-

> "**ਅੱਜ ਤੇਰਾ ਕੇਵਲ ਸਿਹੁੰ ਡੇਢ ਮੁਰੱਬੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ**, **ਸੂਬੇਦਾਰਨੀਏਂ।**"

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਖ ਕੇ ਸੀ। ਧੀ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਤਾਂ ਭੁੱਖੇ ਟੱਕਰੇ ਸਨ ਪਰ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੀ ਧੀ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ, ਉਹੀ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਛੱਤਰ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਬਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੀ। ਪਰ ਸਿਆਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

"ਥੋਡੀ ਤੀਮੀਆਂ ਦੀ ਮੱਤ ਸੱਚੀਓਂ ਗਿੱਚੀ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਸਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਓ, ਤੁਸੀਂ। ਜੇ ਤੁਣਕਾ ਮਾਰਨਾ ਮੈਂ ਵੀ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਐਕਣੇਂ ਠੰਡ-ਠੇਹਰ ਹੋ ਜਾਊ। ਸਚਲੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਏਹਦੇ ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਝਰਾਟਾ ਛੱਡਦਾ। ਤੜਫਦਾ। ਧੀਮੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ।"[17]

ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਿਆਲ ਸਿੰਘ ਆਪ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੀ ਮੁਰੱਬੇ ਸਨ। ਗਿਆਨੋ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਸ ਦੇ ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਦਾਜ ਦੇ ਲੋਭੀ ਬੰਦੇ, ਦਾਜ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਨਾ ਮੁੜੀ ਜੇਕਰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਆਈ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਦੇਹਲ਼ੀ ਪੈਰ ਨਾ ਪਾਈ। ਗਿਆਨੋ ਦਾ ਪਤੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਈ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਘਰੋਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

"ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਲਏ ਬਗੈਰ ਐਥੋਂ ਮੁੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੀ ਦਹੇਲੀ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਅਸਲੇ ਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਸੀ।"[18]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੋਹਰੇ ਘਰ ਦਾਜ ਦੇ ਲਈ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਤੀ ਹੋਈ ਗਿਆਨੋ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਈ ਮਿੰਨਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ-

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਦਰਾਂ ਮੂਹਰੇ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਮਚ ਜਾਣਾ, ਬਾਪੂ। ਸਤੀ ਹੋਊਗੀ ਐਥੇ ਹੀ। ਮੇਰੀ ਸਮਾਧ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਚ ਬਣਾਏਂਗਾ ਹੀ ਨਾ। ਗਿਆਨੋ ਨੇ ਤੜਫ ਕੇ ਆਖਿਆ।"[19]

ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਬਗਾਨੇ ਗੋਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੋਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਇਹੀ ਆਖਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ।

ਦਹੇਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚਲੀ ਗਿਆਨੋ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਸਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾ ਬੀਤ ਜਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ। ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਗੁਰਸੋਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮੋਹਨ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਝਾਕ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਮਰ ਕੌਰ ਜੈਲੋ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਾਸੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ-

> **"ਵੇ ਪੁੱਤ! ਥੋਡੇ ਬਚਿੱਤਰ ਮਾਮੇ ਵਾਂਗੂੰ ਚਾਰੇ ਐਬ ਸ਼ਰਈ ਐ, ਥੋਡਾ ਛੋਟਾ ਮਾਸੜ! ਏਹਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਸਭ ਕੁਛ ਡੁਲਸਦੈ। ਮੰਦੇ-ਚੰਗੇ ਥਾਉਂ ਜਾਣੋਂ ਵੀ ਨੀ ਝਿਜਕਦਾ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਥੋਡੀ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਧੈਂਅ-ਧੈਂਅ ਕੁੱਟ ਸਿੱਟਦੈ। ਅਖੇ; ਆਪਦੇ ਭਾਈਆਂ ਤੋਂ ਹਿੱਸਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨ੍ਹੀਂ ਆਉਂਦੀ"**[20]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਗਿਆਨੋ ਨਾਮੀ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਤੋਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੱਢਣੀ ਪਈ।

2.3 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤਤ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਜੋ ਵਿਆਹੇ ਮਰਦ ਜਾਂ ਔਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਾੜਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਰਦ ਜਾਂ ਔਰਤ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਰਜ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬਦਨਾਮੀ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚੁੱਪ ਹੀ ਵੱਟ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਘੋਰ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚੁੱਪ ਹੀ ਵੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਮੁਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਬਲਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਕਬੂਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨਿਕਤਾ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ-

> **"ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਵਸਦੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਵੀ ਮਾਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੌਂਕਣ ਜਾਪਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੋਟੀਆਂ ਲਾਹ ਕੇ ਖਵਾਉਂਦੀ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਮੰਜਾ ਡਾਹ ਦਿੰਦੀ। ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਉਹ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ।"**

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਵੱਸਦੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਮਾਮੀ ਇੱਥੇ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ੀ ਨਾਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜੋ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਨੂੰ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ਼ੀ ਨਾਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਮਾਮਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਮਾਮੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਾਮੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੰਨਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਸਨ।

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਾਚਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖਿਝਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ-

> **"ਬਚਿੱਤਰ ਸਿਆਂ। ਏਹ ਲਿੱਚ-ਗੜਿੱਚੀਆਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਘਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੋਗਾ ਨ੍ਹੀ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਨਾਲੇ, ਵਿਭਚਾਰਨ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨੋਂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਵਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਐ, ਮੇਰੇ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੇ।"**[21]

ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਬਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਘਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਨਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

> **"ਮੂੰਗੀ ਖਾਇਆਂ ਨੂੰ ਚੁਰਚੁਰੀਆਂ ਤਰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਭਲਾ ਕੀ ਪਤੈ, ਚਾਚਾ ਜੀ? ਜੇ ਤੇਰਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਮਨ ਬੁਝ ਗਿਐ, ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿਲ ਖ਼ੁੱਸ਼ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ, ਖਸਮਾਂ! ਕਿਉਂ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਤੇਰਾ ਢਿੱਡ ਦੁੱਖੀ ਜਾਂਦੈ? ਤੈਥੋਂ ਮੂੰਹ ਨ੍ਹੀਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਘੁਮਾ ਹੁੰਦਾ?"**[22]

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਮਰਦ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-

> **"...ਕੋਈ ਵਰੇਸ ਹੁੰਦੀ, ਕਾਕਾ, ਏਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੀ।... ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨ੍ਹੀਂ ਵੱਛੇ ਭਜਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਧੂੜਾਂ ਉੱਡਦੀਆਂ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਪੰਜਾਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਦਣ ਦਾ ਟੱਪੀ ਫਿਰਦੈ। ਮੁੰਡਾ ਵਿਆਹ ਲਿਐ। ਕੁੜੀ ਤੇਰੀ ਬਾਂਸ ਵਾਂਗੂੰ ਵਾਧੇ ਪਈ ਐ। ਕੁਛ ਅਕਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰ। ਜੇਹਾ ਗੁੜ ਖਾ ਲਿਆ, ਤੇਹੀ ਬਰਫ਼ੀ। ਚਸਕਾ ਤਾਂ ਮਿੱਠੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਾਵਾਂ ਹੋਇਆ, ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਖੂਹ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ, ਵੱਡੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।"**[23]

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਅਤੇ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਾਤਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਵਿਚ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

> **"ਮੈਂ ਨੀ ਮੰਨਦਾ ਬਈ ਵਡਾਰੂਆ। ਕਿੱਥੇ ਕਿਓੜੇ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਛੱਡਦੀ ਬਰਫ਼ੀ ਅਰ ਕਿਥੇ ਤੇਰਾ ਲਾਟ ਦਾ ਲਿੱਥਾ ਗੁੜ। ਰਲ ਜਾਣਗੇ ਭਲਾ ਇਕ ਦੂਏ ਨਾਲ?"**[24]

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਮਾੜੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਦੋਸਤ ਕਈ ਵਾਰ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਉਹ

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾੜੂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ-

> **"ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਬਾਪ ਭਲਾ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਰਾਏਪੁਰੀਆ ਹੀ ਹੈਗ੍ਹਾ ਨਾ ਮੰਮੀ? ਇਕ ਦੁਪਿਹਰ ਸਕੂਲੋਂ ਮੁੜਿਆ ਮਾਸੂਮ ਮਾੜੂ ਖਫ਼ਾ ਸੀ।"**[25]

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਜਾਂ ਮਰਦ ਦੇ ਅਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਮਾੜੂ ਨਾਮੀ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਮਖ਼ੌਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਧੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾੜੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਟਿਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੀਤੋ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੇਸ਼ਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿੱਠੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

> **"ਸਾਡਾ ਮਾਮਾ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੇਖ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿੱਠੂ ਦੀ ਗੱਲ੍ਹ ਪਲੋਸਦਿਆਂ, ਸੀਤੋ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਪਰ ਭਰਵੀ ਥਾਪੀ ਦਿੱਤੀ।**
>
> **ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੀਂ, ਸੀਤੋ! ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝ ਕੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲੇ ਰਹੀ ਜਾਹ। ਮਿੱਠੂ ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਐਥੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਾ ਦਿੰਨੇ ਆਂ।"**[26]

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਲਾਲਚ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਚਿੱਤਰ ਦਾ ਪੁੱਤ ਅਨੂਪਾ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਸੀਤੋ ਦੇ ਘਰ ਬੈਠਾ ਚਾਹ ਪੀਦਾਂ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੇ ਇਸ ਉਮਰੋਂ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

> **""ਡੈਡੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ 'ਗਾਹਾਂ ਲੰਘਿਆ ਫਿਰਦੈ, ਮੰਮੀ" ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜੇ ਅਨੁਪੇ ਨੇ ਮਸੋਸੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।"**[27]

ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੁਆਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਨੂਪਾ ਬਹੁਤ ਖਿਝਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ ਜਾਂ ਪਿਉ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵੀ

ਅਨੂਪੇ ਨਾਮੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ-

> ""**ਆਪਾਂ ਡੈਡੀ ਨੂੰ ਘਰੇ ਪਾਇਆ ਕਰੀਏ**, **ਮੰਮੀ**? **ਐਕਣ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਜਦੋਂ ਟਹਿਲੇ ਵਰਗੇ ਗੁਝੇ ਤੀਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਨੇ।**" **ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਿਹਾ।**"[28]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੂਪਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪਿਉ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਔਰਤ ਨਾਲ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਤਾਂ ਔਲਾਦ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਨੂਪਾ ਵੀ ਪਿਉ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮਾਂ ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਗੈਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਿਰਨਬੀਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖਿਝਦੀ ਖਪਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

> "**ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹਿਆ ਕਿਉ ਸੀ**, **ਬੇ ਜੀ**, **ਜੇ ਉਹਨੇ ਕੁੱਲੂ-ਮਨਾਲੀ ਦੇ ਹੋਟਲਾਂ 'ਚ ਹੀ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀਆਂ ਸੀ**?"

ਕਿਰਨਬੀਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਨੂਪੇ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2.4 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਜਾਂ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਅਤੇ ਡੇਰਾਵਾਦ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣਦੀ ਜਾਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ, ਬਾਬੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ ਸਾਧੂ ਘੱਟ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਭਰਮਾ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤਾਂ ਜਾਂ ਬਾਬਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸੰਤ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਫਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਪਾਤਰ ਰਾਮਸਰੀਏ ਸੰਤ ਦਾ ਪੱਕਾ ਚੇਲਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਨੇ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਮਕਸੂਦੜਾ ਜੋ ਕਿ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਉ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿੰਦਾ। ਸੰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਨਾਜਰ ਮਕਸੂਦੜਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਿੰਨ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਛੱਤ ਕੇ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਝੂਲਾ ਦਿੱਤੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗਰ ਦੀ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਣਵਈਏ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ

> **"ਥੋਨੂੰ ਨੀ ਪਤਾ, ਸਰਦਾਰ ਹਾਕਮ ਸਿਆਂ। ਏਹ ਬੇਜੈਂਅ ਕਰਾਮਾਤੀ ਧਰਤੀ ਐ। ਮੇਰੇ ਪੋਤੇ ਪੋਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਟਕਾ-ਪਟਕਾ ਮਾਰੂਗੀ। ਜੇ ਬਾਬੇ ਕੁੰਟ ਗਏ, ਸਾਡਾ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਬਚਣਾ।"** [29]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤਾ ਨੇ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਪਾਖੰਡੀ ਸੰਤ ਜਾਂ ਬਾਬੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਧਨ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਬਟੋਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੇ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਜਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਸੰਤ, ਜੋ ਕਿ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਵਿਚ ਫਸਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਦੁਸ਼ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ-

> **"ਸੁਆਹ ਤੇ ਖੇਹ ਚਾਲੀਸਾ ਕੱਟਦੈ, ਰਾਮਸਰੀਆ ਪੂਪਨਾ! ਦੂਏ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਅਠਾਰਾਂ-ਵੀਹ ਸਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਭੋਰੇ 'ਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮੰਦਾ ਕਰਮ ਕਰਦੈ-ਧਲੈਟ ਕਿਸੇ ਥਾਉਂ ਦਾ। ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਜੀਭਾ ਸ਼ਰਮਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਸਰਦਾਰ ਹਾਕਮ ਸਿੰਆਂ।"**[30]

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਸਧਾਰਨ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਬਾਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਾਂ ਲੈਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ

ਵਿਚਰਦੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਬੜੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

> **"ਉਸ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ 'ਚ ਮਸਾਣੀ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਥੋਂ ਆਪਣੀ ਨਣਦ ਨੂੰ ਕੱਢ ਲੈ। ਕੱਢ ਲੈ, ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਕੱਢ ਹੁੰਦੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਕਿਤਾਬੀ ਜਾਣੀ ਐਂ। ਫੇਰ ਨਾ ਕਿਹੋ। ਅਸੀਂ ਥੋਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਬੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜੁਗਤੀ ਲੜਾਉਣਗੇ। ਤੂੰ ਮਾੜੇ ਨੂੰ ਭੇਜੀ, ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਭੇਜ ਸਕਦੀ ਹੈਂ। ਬਾਬਾ ਬੁੜ੍ਹਕਿਆ।"**[31]

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਧੀ ਸੀਤੋ ਦਾ ਪਤੀ ਮੁਖਤਿਆਰੂ ਜਦੋਂ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਾ ਸਹਾਰਦੀ ਹੋਈ ਸੀਤੋ ਦੀ ਸੱਸ ਵੀ ਸਵਰਗ ਸੁਧਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਨੂੰਹ ਮੇਲੋ ਕਾਲੀ ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ ਸਾਧ ਕੋਲ ਪੁੱਛਾਂ ਲੈਣ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਸਾਧ ਪਾਤਰ ਮੇਲੋ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮਸਾਣੀਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਧ ਜਾਂ ਬਾਬੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਫਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭੂਤਾਂ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦਾ ਸਾਇਆ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬੁਰੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਸਾਏ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-

> **"ਤੈਨੂੰ ਸੰਤ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਭੈਅ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੈ? ਕਮਲੀਏ? ਕਿਤੇ ਤੇਰੇ 'ਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਤ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਪਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਗਈ? ਜਿਹੜੀ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰ ਦਿੰਨੀ ਐਂ?ਤੈਨੂੰ ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਲੜ ਫੜਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਜੇ ਆਖੇਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੈਲ ਲੈ ਚਲੂੰਗੀ।"**[32]

ਸੀਤੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਸੱਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਭਾਗੋ ਨਾਮੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਉਸ ਕੋਲ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਂਦੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਭਾਗੋ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸੁਣਾਵਾਂ, ਦੁਖਿਆਰੀ ਨੂੰ। ਸੀਤੋ ਉਸ ਦੀ ਸਾਧੂ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਤੋ ਅੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ,ਸਾਧੂ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਨਾ ਸੁਣਾਈ ਚਾਚੀ, ਭਾਗੋ। ਸੀਤੋ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਗੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭੈਅ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਗੋ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਾਬੇ ਦੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ

ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬੇ ਜਾਂ ਸੰਤ ਆਦਿ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ-

> **"ਸਾਧ ਦੀ ਆਰਜ਼ੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਜਿੱਥੇ ਸੰਤ ਚਾਲੀਸਾ ਕੱਟਦਾ, ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਪੁੜੀਆਂ ਪਾਊਡਰ ਦੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਸ਼ਾ ਦੱਸਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਬੇਹੱਦ ਮਹਿੰਗਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਸੁੰਘਿਆ, ਕਈ ਘੰਟੇ ਨਾ ਉਤਰਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੇ ਮੋਮੀ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰ ਪਾ ਕੇ ਸੁਲਘਾਉਂਦੇ। ਉਸ ਹੇਠੋਂ ਜਦੋਂ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਦੀਆ-ਸਲਾਈ ਘੁਮਾਈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਚਮਕਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰਲਾ ਪਾਊਡਰ ਧੂੰਆਂ ਬਣ ਕੇ ਉੱਡਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੋਖਲੀ ਸਿਗਰਟ ਵਿਚੋਂ ਖਿਚੇ ਸੂਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਮਲੀ ਲੋਕ ਉਨੀ ਹੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਸੁੜ੍ਹਕਦੇ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸੂਟੇ ਸਮੈਕੀਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੱਤ ਅਸਮਾਨੀਂ ਉੱਡਣ ਲਾ ਦਿੰਦੇ। ਫੇਰ ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਰਜ਼ੀ, ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ, ਥਕਾਵਟ ਨੇੜੇ ਨਾ ਢੁੱਕਦੀ।"**[33]

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਰਾਮਸਰੀਏ ਸੰਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਰਨੀ ਵਾਲਾ ਦੱਸਦਾ ਉਸ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਜੋ ਕਿ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਣੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗਾ ਨਸ਼ਾ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਭੈੜੀ ਬੁਰਾਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡੀ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੜੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

---

[1] ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਪੰਨਾ- 105

[2] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 112

[3] ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਖ਼ਾਲੀ ਖ਼ੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ- 108

[4] ਉਹੀ- 145

[5] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 147

[6] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 158

[7] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 270

[8] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 162

[9] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 162

[10] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 174

[11] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 192

[12] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 229

[13] ਦਾਜ, ਉਧਰਿਤ http://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%A6%E0%A8%BE%E0%A8%9C, 12 ਨਵੰਬਰ, 2017

[14] ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਾਡੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ, ਪੰਨਾ- 8

[15] ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਖ਼ਾਲੀ ਖ਼ੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ- 38

[16] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 39

[17] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 74

[18] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 117

[19] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 119

[20] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 141

[21] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 157

[22] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 157

[23] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 161

[24] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 161

[25] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 164

[26] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 173

[27] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 223

[28] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 233

[29] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 125

[30] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 126

[31] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 171

[32] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 173

[33] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 192

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ

ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

"**ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਐਸੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।**"[1]

ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਾਂ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਕਦਰ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਸੀ-

"**ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੇ ਨਾ ਦੇਹੀ।।**

ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ।। 42**।।**"[2]

ਪੰਜਾਬੀ ਆਚਰਨ ਲਈ 'ਬਾਰਿ ਪਰਾਇ ਬੈਸਣ' ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਪੰਜਾਬੀ ਆਚਰਨ ਲਈ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾੜਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਜਿਊਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਨਾ ਜਿਊਣਾ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਾਨਵੀ-ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਕਦਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬੜੇ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਉਣਾ, ਮੰਦੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨੇ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਝੂਠਾਂ ਸੌਦਾ ਸਮਝਣਾ, ਬੁਰੇ ਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਕਰਨਾ, ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਜਵਾਬ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਦੇਣਾ, ਲਾਲਚ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਕਦਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਕਦਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਦੇ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਖੋਹਣਾ, ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ, ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ, ਛੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਬਇਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ, ਸਭਿਅਕ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਸਭਿਅਕ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਗਿਆਨੋ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਔਲਾਦ ਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਬੇਗਾਨੇ ਗੋਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਤ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ-

> "**ਉਹ ਕੁਲਘਾਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਬਿਗ਼ਾਨੇ ਗੋਤ ਵਿਚ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਵੇਗਾ।**"[3]

ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸੁਣਨਾ ਪੈਂਦਾ।

ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਰਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਇਆ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਰਟ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਛੱਤਰ ਕੌਰ ਉਸ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਸੋਫ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਨਛੱਤਰ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਗਿਆਨੋ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਬਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਗਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਨੂੰਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਤਿਆਗੀ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਆਈ ਵਹੁਟੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੋ ਜਵਾਕਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

"ਥੋਡੀ ਤੀਮੀਆਂ ਦੀ ਮੱਤ ਸੱਚੀਓਂ ਗਿੱਚੀ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਸਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਓ, ਤੁਸੀਂ। ਜੇ ਤੁਣਕਾ ਮਾਰਨਾ ਮੈਂ ਵੀ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਐਕਣੇਂ ਠੰਡ-ਠੇਹਰ ਹੋ ਜਾਊ। ਸਚਲੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਏਹਦੇ ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਝਰਾਟਾ ਛੱਡਦਾ। ਤੜਫਦਾ। ਧੀਮੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ।"[4]

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਂ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਲਿਖੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਔਰਤਾਂ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਮਰਦ ਵੱਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਰਸਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਜੋ ਕਿ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਦੇਣ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਤਿਰਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਾਂ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

"ਮੌਜ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹੇ ਮਹੀਨੇ ਘਰ ਬੈਠੀ ਮਾਸਟਰਨੀ ਨੂੰਹ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਪਈ ਜਾਣੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਏਪੁਰੀਏ ਰੰਘੜਾਂ ਦੀ ਧੀ ਗਿਆਨੋ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਈਆਂ ਨਾ ਫਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।"[5]

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਪਾਤਰ ਜਿਸ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗਿਆਨੋ ਦਾ ਪਿਉ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰਨੀ ਦਾ ਸਾਕ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਉਸ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਆਉਣੀ ਸੀ। 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਸੀ, ਗਿਆਨੋ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆ ਬਿਆਈਆਂ ਨਾ ਫੱਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਲਾਲਚ ਦੇ ਮੋਹ ਵੱਸ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ-

"ਆਪਣਾ ਹੱਲ ਲਏ ਬਗੈਰ ਐਥੋਂ ਮੁੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੀ ਦੇਹਲੀ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀਂ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਅਸਲੇ ਦੀ ਹੈਂ। ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੱਲ ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਸੀ।"[6]

ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਕਰ ਕੇ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਲਏ ਬਗ਼ੈਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਵੱਸ ਪਿਆ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਗਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਘਰੇ ਨਾ ਵੜਨ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਿਉ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਵੀ ਪਿਉ ਦੇ ਮਾਣ ਨੂੰ ਠੇਸ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

> **"ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਤੇਰੀ ਬੇਵੱਸੀ ਦਾ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਤੂੰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਮਰ ਗਿਆ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਫੁੱਲ ਪੈਗੇ ਤੇਰੇ। ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਧੀ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਅਨੁਖੇ ਵਰਗੇ ਕਿਸੇ ਕਮੀਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਪਾ ਮੰਨ ਲਊਂਗੀ। ਤੂੰ ਜਾ ਜਿਧਰ ਦਫ਼ਾ ਹੋਣਾ। ਮੁੜ ਕੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਾ ਲੱਗੀਂ। ਚੂੜਿਆ! ਚੰਡਾਲਾ! ਕਰੀ-ਖੋਹਾ।"**[7]

'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਗਿਆਨੋ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੋਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਗਿਆਨੋ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਦੇਣ ਕਰ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੋ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਮਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਅਨੋਖੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਉ ਮੰਨ ਲਾਏਗੀ। ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਓ ਨਾਲ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ, ਪੈਸੇ ਆਦਿ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਲਚ ਦੇ ਵੱਸ ਪਿਆ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਹੋਇਆ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ-

> **"ਗਿਆਨੋ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਤੋਂ ਖਿੱਝਦਾ ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਨਿੱਤ ਹੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਤਾਹਨੇ ਦਿੰਦਾ। ਅਖੇ, 'ਕੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤੇਰੇ ਕੰਗਾਲ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ, ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨੋ ਦਾ ਕੀਤਾ। ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਕੀ ਹੈਂ?'"[8]**

'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਾਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਉਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਧੀ ਜੈਲੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗਿਆਨੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਦਾਜ ਦੇਖ ਕੇ ਜੈਲੋ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਹਨੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲਾਲਚ ਦੇ ਵੱਸ ਪਿਆ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਆਰਥਿਕ ਲਾਲਚ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਰੰਗ ਸਾਂਵਲਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਸਾਂਵਲੇ ਰੰਗ ਕਾਰਨ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦੇ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਰੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭੇਦ-ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ-

> **"ਬੱਸ ਵੀ ਕਰ। ਅੰਦਰਲਾ ਵਿਹੜਾ ਹੀ ਚਮਕਾਇਆ ਬਥੇਰਾ ਹੈਗਾ। ਐਥੇ ਰਾਹ 'ਚ ਤੈਂ ਨਜ਼ਰ ਲਵਾਉਣੀ? ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹੜਾ ਤੇਰਾ ਰੰਗ ਘੱਟ ਮੁਸ਼ਕੀ ਐ।... ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮਾਮਾ ਉਸਨੂੰ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ "ਮੱਧਰੀ, ਗਠੁੱਲੀ, ਥੰਮ੍ਹਲੀ" ਵੀ ਆਖਦਾ।"[9]**

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਦੇ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬੁਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾੜੂ ਲੈ ਕੇ ਸੁੱਭਰ ਰਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖਿਝ ਗਿਆ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਐਥੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਲਵਾਉਣੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਕਿਹੜਾ ਤੇਰਾ ਰੰਗ ਘੱਟ ਮੁਸ਼ਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਬਚਿੱਤਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ-

"ਭਰ ਜੋਬਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਲਹੂ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਵਹਾਉਂਦੀ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੀ।

"ਧੀਏ ਸ਼ੀਸ਼ੇ 'ਚ ਕੀ ਦੇਖੀ ਜਾਨੀ ਹੈਂ?" ਅਨੂਪੇ ਦੇ ਜਨਮ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਢੀਂਡਸੇ ਰਹਿੰਦੀ, ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਦੇਖਦੀ ਹਾਂ, ਬੇਬੇ, ਬਈ ਉੱਪਰ ਵਾਲੇ ਘੁਮਾਰ ਵੱਲੋਂ ਘੜੇ ਐਹ ਕਲਬੂਤ 'ਚ ਕਿਹੜੀ ਘਾਟ ਰਹਿ ਗਈ ਤੀ?" ਲਾਲ ਭਾਹ ਮਾਰਦਾ ਸਰੀਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਂਵਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰੇਸ਼ਮਾਂ ਜਾਂ ਜੁਲੈਖਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਦਾ ਕੁਜਾਤ ਕਹਿ ਕੇ ਚਿਤਾਰਦੀ, ਉਸਨੂੰ ਧੁੱਪ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ।"[10]

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕਹੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਂਵਲੇ ਰੰਗ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਗਈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਨਿਹਾਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉੱਪਰ ਵਾਲੇ ਦੇ ਘੜੇ ਇਹ ਕਲਬੂਤ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਬਹੁਤ ਸਾਂਵਲਾ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੰਗ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦੇ। ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉੱਥੇ ਉਹ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ-

"ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀਦੇ, ਬੀਬੀ। ਰੰਗ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਦੋ ਹੀ ਬਣਾਏ ਨੇ।"[11]

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਜੈਲੋ, ਜੋ ਕਿ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚਿੱਤਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਦੇ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਧੀ ਜੈਲੋ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੰਗ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਦੋ ਹੀ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਉਹ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰੇਗਾ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਾਉਂਦਾ-

"ਸਿਆਣਾ ਪੁਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਔਰਤ ਦੀ ਸੂਰਤ ਨਾਲੋਂ ਸੀਰਤ ਦੇਖਦੇ ਹੁੰਦੈ। ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਖ ਪਰਖਦਾ ਹੁੰਦੈ।"[12]

ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਕਿ ਸੂਰਤ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਸੀਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਲੇਸ਼ ਰੱਖਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਜਦੋਂ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਵੇ। ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਚੰਗੀ ਸੂਰਤ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਸੀਰਤ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਲੀਮੀ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਾੜਾਂ ਪੈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਮਿਟਾਉਣਾ ਹੈ, ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

"ਪਾਟੇ ਨੂੰ ਸਿਊਂਈਏ ਨਾ ਅਰ ਰੁੱਸੇ ਨੂੰ ਮਨਾਈਏ ਨਾ, ਤਾਂ ਵਿੱਥ ਵਧਦੀ-ਵਧਦੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ, ਸ਼ੇਰਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਖਾਤਰ ਆਪਾ ਨੂੰ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਲਵੇ ਲੱਗਣਾ ਪੈਂਦਾ।"[13]

ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰੁੱਸ ਕੇ ਪੇਕੇ ਗਈ ਨੂੰਹ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮਨਾ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਾਟੇ ਕੱਪੜੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਊਣ ਨਾਲ ਕੱਪੜਾ ਹੋਰ ਫੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਵੇ ਹੀ ਰੁੱਸੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਨਾ ਮਨਾਈਏ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਈ ਵਿੱਥ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਹੋ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਰੁੱਸ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿੱਥਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖੀ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ।

"ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਮਿਲਣ ਬਦਲੇ ਸ਼ਗਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਨੂੰਹ ਥੋੜ੍ਹੋ ਤਿਆਗੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੁਲੀ ਆਈ ਵਹੁਟੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੋ ਜਵਾਕਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਸੀ। ਦੋਵੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਸ-ਬੰਸ ਸਨ।

"ਆਪਣੀ ਆਸ-ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਸੁੱਖ ਮੰਗੀਦੀ ਹੈ ਜੀ। ਨੂੰਹ ਅਰ ਗੁਰਮੋਹਨ ਗੁਰਸੋਹਨ ਬਗੈਰ ਆਪਾਂ ਬੰਭੇ ਸਿਆੜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ? ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਤ ਜੀਆਂ ਖਾਤਰੇ ਹੁੰਦੀ ਐ।""[14]

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਨਛੱਤਰ ਕੌਰ ਜੋ ਕਿ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਨਾ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ। ਨਛੱਤਰ ਕੌਰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚੀ ਪਤੀ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸ਼ਗਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਨੂੰਹ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਨਾਲੇ ਹੁਣ ਉਹ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਵਹੁਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਛੱਤਰ ਕੌਰ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਾਤਰ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਰਗੀ ਰੀਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਹਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ-

> **"ਸੋਚਿਆ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਸੀ ਪਰ ਹੋ ਕੀ ਗਿਆ। ਜੇ ਪੱਚੀ ਕਿੱਲੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਪੁੱਠਾ-ਸਿੱਧਾ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਘਰੇ ਬੈਠਾ, ਮੌਜ ਨਾਲ ਭੋਰ-ਭੋਰ ਖਾਈ ਜਾਊ।"**[15]

ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਪੱਚੀ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਪਿਉ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰ ਤੇ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ। ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਹਲਾ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਖਾਈ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਮਾਨਵੀ-ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦੇ। ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰ ਕਰ ਖਾਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ।

ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਢਾਉਣਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ। ਲਾਲਚ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਦੇਣਾ ਮਾਨਵੀ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ

ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ-

> "**ਸਰਪੰਚੀ ਲੈਣ ਸਮੇਂ, ਉਹਨਾਂ ਅਗੇਤੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਈ ਢੋਲ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਕੱਢੇ। ਹੁਕਮਾ ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਚੋਣਾਂ ਵੇਲੇ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਆਉਂਦਾ, ਜਿੰਨੀ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਦਾਰੂ ਪੀ ਜਾਂਦਾ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਹਾੜ੍ਹਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੰਦਾ।**"[16]

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਪੰਚ ਬਣਨ ਦੇ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੁਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਜੋ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾਉਂਦੇ। ਜਿਸ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਨੀ ਦਾਰੂ ਪਿਲਾਉਂਦੇ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਆਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵੋਟਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਰ ਨੇਤਾ ਵਿਜੇਤਾ ਬਣਨ ਦੇ ਲਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਰਾਬ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਲਚ ਦੇ ਵੱਸ ਪਿਆ ਇਨਸਾਨ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ-

> "**ਥੋਡੇ ਬਚਿੱਤਰ ਮਾਮੇ ਵਾਂਗੂੰ ਚਾਰੇ ਐਬ ਸ਼ਰਈ ਐ, ਥੋਡਾ ਛੋਟਾ ਮਾਸੜ**! **ਏਹਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਸਭ ਕੁਛ ਡੁਲਸਦੈ। ਮੰਦੇ-ਚੰਗੇ ਥਾਉਂ ਜਾਣੋਂ ਵੀ ਨ੍ਹੀ ਝਿਜਕਦਾ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਥੋਡੀ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਧੈਂਅ-ਧੈਂਅ ਕੁੱਟ ਸਿੱਟਦੈ। ਅਖੇ; ਆਪਦੇ ਭਾਈਆਂ ਤੋਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨ੍ਹੀ ਆਉਂਦੀ**?"[17]

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਅਮਰ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਜੇਠ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਅਮਰ ਕੌਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਚਿੱਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਈ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ-ਕੁੱਟਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆਵੇ। ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਨ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨਿਆਂ ਹੈ।

ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਦੱਬਣਾ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ।

“ਤੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਰ ਦੁਰਲੱਭ ਨੇ ’ਗਾਹਾਂ ਅਨੂਪੇ-ਸਰੂਪੇ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਸੇ ਵਖ਼ਤ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸਾਰਾ ਟੰਟਾ ਹੀ ਮੁਕਾ’ਤਾ ਸੀ। ਸਰਪੰਚ ਮਾਮਾ, ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਅੱਗੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ, ਚਾਹ ਰੋਟੀ ਵਾਲੇ ਭਾਂਡੇ ਸਮੇਟਣ ਲੱਗਿਆ।”[18]

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਧੀ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਮਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਗਿਅਨੋ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਝੂਠ ਬੋਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਦੁਰਲੱਭ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਨੂਪੇ ਅਤੇ ਸਰੂਪੇ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਝੂਠ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਨ।

ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਧੋਖੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੜਫ਼ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

“ਓਏ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਚਿੱਟੇ ਦਿਨ ਠੱਗੀ ਮਾਰ ਲੀ, ਕੰਜਰਾ? ਥੋਡੀ ਚੋਰਾਂ-ਚੋਰਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤਾਂ ਹੋਣੀਓ ਤੀ...।’ ਭਤੀਜੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਭੜਕਿਆ ਸਾਊ ਨਾਨਾ ਹੁਣ ਹੱਥ ਮਲਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।

‘...ਤੁਸੀ ਤਾਂ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਠੱਗਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾਗੇ, ਮੁੰਡਿਆ। ਬੇਥਫ਼ਾਈ ਵਾਲੀ ਹੱਦ ਤੋੜਤੀ। ਲਾਡ-ਲਾਡ ’ਚ ਫੜਾਇਆ ਹੱਥ ਹੀ ਨਿਗਲ ਗਏ ਪਤੰਦਰੋ?’ ਉਹ ਫਿੱਟ ਲਾਹਨਤਾਂ ਦਿੰਦਾ, ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ।”[19]

ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੀ ਗਈ ਠੱਗੀ ਨਾਲ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਪਣਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਠੱਗੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਠੱਗੀ ਨੂੰ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੁਰੀਤੀ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾਂ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ **ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ**-

> "**ਪੈਂਟ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ**, **ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਉਹੀ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧੂ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਹੁਣ ਏਹੀ ਢੌਂਗ ਰਚਾਉਣਾ ਸੀ।**
>
> "**ਵੇਖਿਆ**? **ਏਸ ਪੂਪਨੇ ਨੇ ਕੇਡਾ ਪਾਖੰਡ ਰਚਾਇਆ ਸੀ**?""[20]

ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾ ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਕਾਲੀ ਭੂਰੀ ਵਾਲਾ ਸਾਧ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਸਤਰ ਲੱਭੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਾਧ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਾਧ ਉੱਥੋਂ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਸਾਧ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਂ-ਪੀਰਾਂ ਵਾਲ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਸ ਸਾਧ ਨੇ ਇਹੋ ਸ਼ਸਤਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਇਹੋ ਹੀ ਪਾਖੰਡ ਰਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਬਾਬੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧੂਆਂ ਜਾਂ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਕੋਈ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲ ਰਹੀਂ ਇਸ ਕੁਰੀਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰਵਾਇਆ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਨ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਦੀ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾਂ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀਂ ਨਿਖੇਧੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ-

> "**ਮੂੰਗੀ ਖਾਣਿਆ ਨੂੰ ਚੁਰਚੁਰੀਆਂ ਤਰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਭਲਾ ਕੀ ਪਤੈ**, **ਚਾਚਾ ਜੀ**? **ਜੇ ਤੇਰਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਮਨ ਬੁਝ ਗਿਐ**, **ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ**, **ਖਸਮਾਂ**! **ਕਿਉਂ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਤੇਰਾ ਢਿੱਡ ਦੁੱਖੀ ਜਾਂਦੈ**? **ਤੈਥੋਂ ਮੂੰਹ ਨ੍ਹੀ ਪਰ੍ਹਾਂ ਘੁਮਾ ਹੁੰਦਾ**?"

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਘਰ-ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੋਗਾ ਨੀ ਛੱਡਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨਾਲੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋ ਆਪਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਹੀ ਹੈ-

> **"ਏਹ ਲਿੱਚ-ਗੜਿੱਚੀਆਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਘਰ-ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੋਗਾ ਨ੍ਹੀਂ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਨਾਲੇ, ਵਿਭਚਾਰਨ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨੋਂ ਸਿੱਖਾ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਵਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਐ, ਮੇਰੇ ਲਕਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੇ।"**[21]

ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤੇਰਾ ਮਨ ਬੁੱਝ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ। ਜੇਕਰ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਪਰ੍ਹਾਂ ਘੁਮਾ ਲਿਆ ਕਰ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਮਰਦ ਵਿਆਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਹੋਰਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਵੀ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖ਼ੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

> **"ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨ੍ਹੀ ਵੱਛੇ ਭਜਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਧੂੜਾਂ ਉੱਡਦੀਆਂ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਪੰਜਾਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਦਣ ਦਾ ਟੱਪੀ ਫਿਰਦੈਂ। ਮੁੰਡਾ ਵਿਆਹ ਲਿਐ। ਕੁੜੀ ਤੇਰੀ ਬਾਂਸ ਵਾਂਗੂੰ ਵਾਧੇ ਪਈ ਐ। ਕੁਛ ਅਕਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰ। ਜੇਹਾ ਗੁੜ ਖਾ ਲਿਆ, ਤੇਹੀ ਬਰਫ਼ੀ। ਚਸਕਾ ਤਾਂ ਮਿੱਠੇ ਦਾ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਾਵਾਂ ਹੋਇਆ, ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਖੂਹ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ, ਵੱਡੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।"**[22]

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਵੀ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਮਰ ਦੇ ਇਸ ਪੜ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦਾ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦਹਾਰਨਾ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ-

> **"ਮੈਂ ਨੀ ਮੰਨਦਾ ਬਈ ਵਡਾਰੂਆ। ਕਿੱਥੇ ਕਿਓੜੇ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਛੱਡਦੀ ਬਰਫ਼ੀ ਅਰ ਕਿਥੇ ਤੇਰਾ ਲਾਟ ਦਾ ਲਿੱਥਾ ਗੁੜ। ਰਲ਼ ਜਾਣਗੇ ਭਲਾ ਇਕ ਦੂਏ ਨਾਲ**?"[23]

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੋ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਛੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾਂ ਮਮਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਐਸ਼-ਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਂਦਿਆਂ ਵਿਲਕਦਿਆਂ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-

"ਬਚਨਾ ਉੱਠ ਕੇ ਛੱਤੜੇ ਹੇਠ ਜਾਂਦਾ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ, "ਮਾਂ ਨੀ! ਨੀ ਮੇਲੀਏ ਮਾਏਂ।"

ਮਾਂ ਨਾ ਲੱਭਦੀ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁੰਨੀ ਸੁਬਾਤ ਵਿਚੋਂ ਏਹੀ ਵਿਲਕਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜਦੀ।

"ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਚਲੀ ਗਈ, ਮੇਰੀਏ ਮਾਏਂ?" ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਲਈ ਨਿੱਕਾ ਬਚਨਾ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ।

"ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਝਦੀ, ਓਏ ਵੀਲਿਆ! ਦੀਂਹਦੀ ਨ੍ਹੀਂ ਕਿਤੇ ਵੀ।" ਉਹ ਉੱਚੀ ਕੂਕ ਮਾਰਦਾ।"[24]

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਾਨਕੇ ਰੁਲਦਿਆਂ ਨੇ ਕੱਟਿਆ ਸੀ। ਬਚਨ ਅਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਉ ਪਲੇਗ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਭੱਜ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਦੋ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਮਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਚਨ ਅਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਂਦੇ-ਵਿਲਕਦੇ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ

ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹਨ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

[1] ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੈਂਕ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ- 129

[2] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 130

[3] ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ- 73

[4] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 74

[5] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 75

[6] ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- 117

[7] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 87

[8] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 39

[9] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 56

[10] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 225

[11] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 54

[12] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 82

[13] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 82

[14] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 74

[15] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 76

[16] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 108

[17] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 141

[18] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 151

[19] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 151

[20] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 155

[21] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 157

[22] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 161

[23] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 161

[24] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 20

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖੱਟੀਆਂ, ਮਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਕੌੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੂਹਰਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ- ਨਰ ਅਤੇ ਨਾਰੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ- ਔਰਤ, ਇਸਤਰੀ ਆਦਿ। ਨਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ, ਪਿਉ-ਧੀ ਦਾ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦਾ, ਆਸ਼ਕ-ਮਾਸ਼ੂਕ ਆਦਿ ਦਾ ਬਣਿਆ। ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰੇ ਹਨ। ਮਰਦ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ੁਕ ਕਰ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਜੱਗ-ਜਣਨੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਣਨਾ ਔਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅਮਲ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਰਦ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪਤੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

"ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦਾ ਨਾਰੀਤਵ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦਾ ਮਰਦਪਨ ਦੋ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋਂਦਾਂ ਹਨ, ਪਏ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਹਨ, ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਰੋਧਭਾਵੀ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਗਹਰੇ ਸਰੀਰਕ ਮੇਲ ਸਦਕਾ ਇਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ,

ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਇਹ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰਮ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[1]

ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ੁਲਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਪਤੀ ਅਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧੀਨਗੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਘਟੀਆ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਲਿਆ ਹੈ।

"**ਪੁੱਤਰ ਭਾਵੇਂ ਪੋਤਰਾ**,

ਬਾਬਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਾਪ।

ਔਰਤ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਦੇ,

ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ ਆਪ।"[2]

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਬਿੰਦੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਔਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਰੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤਵ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਮਰਦ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੇ ਰੰਗਣਾ ਚਾਹਿਆ ਉਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਔਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੰਗਦੀ ਰਹੀਂ।

'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ:

ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਔਰਤ ਚੰਗਾ ਦਾਜ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਲਈ ਚਿਤਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਇਸ

ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-

> "**ਗਿਆਨੋ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਦਾਜ ਦਹੇਜ ਤੋਂ ਖਿਝਦਾ ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਨਿੱਤ ਹੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਤਾਹਨੇ ਦਿੰਦਾ। ਅਖੇ**, '**ਕੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ**, **ਤੇਰੇ ਕੰਗਾਲ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ**? **ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨੋ ਦਾ ਕੀਤਾ। ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਕੀ ਹੈਂ**?"[3]

ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਰੱਜ ਕੇ ਦਾਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਦਾਜ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਦੀ ਸਖੀ ਭੈਣ ਜੈਲੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਹੁਤ ਸਾਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪੇਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੁੜੀ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਖਫਾ ਹੁੰਦਾ ਜੈਲੋ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਵਖਤ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਮਾਪਿਆ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਦਾਜ ਦੇ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪੇਕਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੋ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਧੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਲਵਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ। ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਰਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਇਆ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਰਟ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਛੱਤਰ ਕੌਰ ਉਸ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਸੋਫ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਨਛੱਤਰ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਗਿਆਨੋ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਬਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਗਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਨੂੰਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤਿਆਗੀ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਆਈ ਵਹੁਟੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੋ ਜਵਾਕਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

> "**ਥੋਡੀ ਤੀਮੀਆਂ ਦੀ ਮੱਤ ਸੱਚੀਓਂ ਗਿੱਚੀ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਸਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਓ**, **ਤੁਸੀਂ। ਜੇ ਤੁਣਕਾ ਮਾਰਨਾ ਮੈਂ ਵੀ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਐਕਣੇਂ ਠੰਡ-ਠੇਹਰ ਹੋ ਜਾਊ। ਸਚਲੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਏਹਦੇ**

ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਝਰਾਟਾ ਛੱਡਦਾ। ਤੜਫਦਾ। ਧੀਮੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ।"[4]

ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿੰਦਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਔਰਤ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-

"**ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਲਏ ਬਗੈਰ ਐਥੋਂ ਮੁੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੀ ਦੇਹਲੀ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀਂ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਅਸਲੇ ਦੀ ਹੈਂ। ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਸੀ।**"[5]

ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਜੇ ਕਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਨਾ ਵੜੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਜਿਸ ਘਰ ਉਹ ਵਿਆਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਘਰ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਅਸਲੀ ਘਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਘਰ ਉਹ ਜੰਮੀ ਪਲ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਘਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਨਾਤਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਆਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਕੁਰੀਤੀ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ-

"**ਸੁਆਹ ਤੇ ਖੇਹ ਚਾਲੀਸਾ ਕੱਟਦੈ, ਰਾਮਸਰੀਆ ਪੂਪਨਾ! ਦੂਏ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਅਠਾਰਾਂ-ਵੀਹ ਸਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਭੋਰੇ 'ਚ ਲਿਆ ਕੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦੈ-ਧਲੈਟ ਕਿਸੇ ਥਾਉਂ ਦਾ। ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਜੀਭਾ ਸ਼ਰਮਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਸਰਦਾਰ ਹਾਕਮ ਸਿਆਂ।**"[6]

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਮਕਸੂਦੜਾ, ਰਾਮਸਰੀਏ ਸੰਤ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਾ ਹੈ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਸਿਰਫ਼ ਮਰਦਾ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਈ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਮਰਦਾ ਦੀ ਮਾਰ ਵੀ ਸਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ-

> "**ਵੇ ਪੁੱਤ**! **ਥੋੜੇ ਬਚਿੱਤਰ ਮਾਮੇ ਵਾਗੂੰ ਚਾਰੇ ਐਬ ਸ਼ਰਈ ਐ**, **ਥੋਡਾ ਛੋਟਾ ਮਾਸੜ**! **ਏਹਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਸਭ ਕੁਛ ਡ਼ੁਲਸਦੈ। ਮੰਦੇ-ਚੰਗੇ ਥਾਉਂ ਜਾਣੋਂ ਵੀ ਨ੍ਹੀਂ ਝਿਜਕਦਾ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਥੋਡੀ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਧੈਂਅ-ਧੈਂਅ ਕੁੱਟ ਸਿੱਟਦੈ। ਅਖੇ**; **ਆਪਦੇ ਭਾਈਆਂ ਤੋਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨ੍ਹੀਂ ਆਉਂਦੀ**?"[7]

ਅਮਰ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਦੋਹਤਿਆ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੇਠ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਸਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਪਤੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗਿਆਨੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਕੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ ਹੁਣ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਵਖਤ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਦਾ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਵਿਆਹੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਰਦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਗੋਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਹਾਰਨਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ-

> "**ਮੂੰਗੀ ਖਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਰਚੁਰੀਆਂ ਤਰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਭਲਾ ਕੀ ਪਤੈ**, **ਚਾਚਾ ਜੀ**? **ਜੇ ਤੇਰਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਮਨ ਬੁਝ ਗਿਐ**, **ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ**, **ਖਸਮਾਂ**! **ਕਿਉਂ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਤੇਰਾ ਢਿੱਡ ਦੁਖੀ ਜਾਂਦੈ**? **ਤੈਥੋਂ ਮੂੰਹ ਨ੍ਹੀਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਘੁਮਾ ਹੁੰਦਾ**?"[8]

ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੇ ਕਰ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਹੀ ਪਰ੍ਹਾਂ ਘੁਮਾ ਲਿਆ ਕਰ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਰਦ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹਨ ਉਹ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

> "**ਕੁਛ ਅਕਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰ। ਜੇਹਾ ਗੁੜ ਖਾ ਲਿਆ, ਤੇਹੀ ਬਰਫ਼ੀ। ਚਸਕਾ ਤਾਂ ਮਿੱਠੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਾਵਾਂ ਹੋਇਆ, ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਖੂਹ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ, ਵੱਡੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਾਸੇ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਮੁੜ ਤਿੜ-ਤਿੜ ਕਰਕੇ ਹੱਸਿਆ, ਮੈਂ ਨੀ ਮੰਨਦਾ ਬਈ ਵਡਾਰੂਆ। ਕਿੱਥੇ ਕਿਉੜੇ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਛੱਡਦੀ ਬਰਫ਼ੀ ਅਰ ਕਿਥੇ ਤੇਰਾ ਲਾਟ ਦਾ ਲਿੱਥਾ ਗੁੜ। ਰਲ ਜਾਣਗੇ ਭਲਾ ਇਕ ਦੂਏ ਨਾਲ**?"[9]

ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਾਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਾਚਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੜ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਿਉਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਮਰਦ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ-ਕੁੱਟਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਦੁੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਰਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਤਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-

"ਜਵਾਈ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਲੱਕ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ, ਬੇਸ਼ੱਕ ਸ਼ਰਾਬੀ-ਕਬਾਬੀ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁੱਟ ਵੀ ਕਰਦਾ ਪਰ ਆਪਣਾ ਭਾਰ ਆਪ ਚੁੱਕਦਾ, ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਦੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਰੋਹੜੀ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ।"[10]

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਧੀ ਸੀਤੋ ਜਿਸ ਦੇ ਪਤੀ ਮੁਖਤਿਆਰੂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਖਤਿਆਰੂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਕੁੱਟਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਕੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਤਾਂ ਤੁਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਰਦਾ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਔਰਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਸਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-

"ਅਰ ਸੁਣ, ਜਨਾਨੀ ਦੀ ਜਾਤ ਕੋਈ ਨ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਮੂਰਖਾ।"[11]

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਨੋਖਾ ਨਾਮੀ ਪਾਤਰ ਜੋ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਛਿੰਦੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਲੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਅਨੋਖਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਲੜਕੀ ਦੀ ਜਾਤ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਾਲੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਕਾਲੂ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀ ਗਈ ਇਹ ਗੱਲ, 'ਔਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨੀ ਹੁੰਦੀ।' ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਭੋਗਣ ਦੀ ਵਸਤ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਹੜ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ, 'ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨੀ ਹੁੰਦੀ।' ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਸਤ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੋਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨਾਮੀ ਪਾਤਰ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਕਾਰੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਸ ਨੇ ਔਖੀ ਹੋ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਦਿਨ ਕੱਟੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਹ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਨੂਪਾ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੇ

ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਰਾਬੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ-

> **"ਐਥੀ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਦੇ ਸੀਤੋ! ਅਰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਛਿੱਕਲੀ ਲਾ ਲੈ। ਮੇਰੀ ਨੂੰਹ ਕਿਰਨੀਂ ਕੋਲ ਕਿਤੇ ਭਾਫ਼ ਨਾ ਕੱਢ ਦੇਵੀਂ। ਹੁਣੇ ਪੁਆੜਾ ਪੈਜੂ। ਏਹਨਾਂ ਪਿਓ-ਪੁੱਤ ਨੇ ਇਕੋ ਰਾਹ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੈ ਤੇ ਸਹੀ ਗਈ। ਕਿਰਨਬੀਰ ਨੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨ੍ਹੀਂ ਕਰਨਾ।"**[12]

ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਿਆ ਹੀ ਸੀ ਹੁਣ ਬੁਢਾਪਾ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਸੀਤੋ, ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਧੀ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਬਚਿੱਤਰ ਹੋਣਾ ਦੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਹੀ ਵੱਸਦੀ। ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਨੂਪਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੀਤੋ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਸੱਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨਾਮੀ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਕਾਰਨ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਕਦੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ।

ਮਰਦ ਦੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਲਈ ਕੋਈ ਸਤਿਕਾਰ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਰਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਘਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਪਣੀ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਰੀ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲੇ-

> **"ਸ਼ਰਾਬੀ-ਕਬਾਬੀ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਜ਼ਿੱਦ ਕੱਡਣ ਦਾ ਮਾਰਿਆ, ਹਰ ਰਾਤ ਤਿਆਰੀ ਖਿੱਚ ਰੱਖਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੇਕਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੀ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਉਲਝਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ।**
>
> **"ਯਾਰ, ਸਿਆਲਕੋਟੀਆ! ਜਨਾਨੀ ਨੂੰ ਸਾਹ ਹੀ ਨਾ ਲੈਣ ਦਿਉ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੱਤਰ ਦੇਖ ਕੇ ਹਰ ਸਾਲ ਗਿੱਲ ਦੱਬ ਦਿਉ। ਮਜਾਲ ਕੀ ਹੈ, ਬਈ ਉਹ ਵਿਰਕ ਜਾਵੇ।""**[13]

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਬੱਚੇ ਜਮਾਉਣ ਵਿਚ ਉਲਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕੇ ਅਤੇ ਔਰਤ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝੀ ਰਹੇ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਅਜਿਹਾ ਰਵੱਈਆ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬੱਚੇ ਜੰਮਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਹੈ-

> ""**ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹਿਆ ਕਿਉਂ ਸੀ**, **ਬੇ ਜੀ**, **ਜੇ ਉਹਨੇ ਕੁੱਕੂ-ਮਨਾਲੀ ਦੇ ਹੋਟਲਾਂ** '**ਚ ਹੀ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀਆਂ ਸੀ**? **ਏਸ ਜੇਹਲਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਡੱਕਿਐ**, **ਜੇ ਆਪ ਝੰਡੇ ਵਾਲੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਹੀ ਕੱਟਣੇ ਨੇ**?" **ਪਹਿਲਾਂ ਹੁਬਕੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ ਕਿਰਨਬੀਰ**, **ਆਪਣੀ ਇਕੋ ਇਕ ਵਡੇਰੀ ਦੇ ਗਲ਼ ਨੂੰ ਚਿੰਬੜ ਕੇ**, **ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ।**"[14]

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਔਰਤ ਅਜਿਹਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਰਨਬੀਰ ਨਾਮੀ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਨੂਪੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਮਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਮਾਨਸਿਕ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਸਿਕ ਕਸ਼ਟ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

> "**ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਮਦਰਦੀ ਉਸਨੂੰ ਦਲਬੀਰੋ ਮਾਮੀ ਨਾਲ ਜਾਗਦੀ ਜਿਹੜੀ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਆਈ**, **ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੱਤੇ ਤਵੇ ਉੱਪਰ ਤਪਦੀ ਰਹੀ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੱਕਰਖੋਰਾ ਸੀ-ਰਸੇ ਫ਼ਲਾਂ ਦਾ ਚੋਰ। ਬੇਗ਼ਾਨੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਜੋੜ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ**, **ਹੁੱਬ-ਹੁੱਬ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ।**

"ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੇ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਨ੍ਹੀਂ ਰੱਖੀ ਤੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਨੇ। ਏਹਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਆਹੁਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਤੀ।""[15]

ਅਮਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਆਈ ਨੂੰਹ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ। ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਜਦੋਂ ਦੀ ਵਿਆਹ ਕੇ ਆਈ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜ੍ਹਾਂ ਸਹਿਣੀ ਪਈ। ਅਮਰ ਕੌਰ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਦੀ ਨੂੰਹ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੋਤ ਨੂੰਹ ਕਿਰਨਬੀਰ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਭਾਵ ਕਿਰਨਬੀਰ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੱਤੇ ਤਵੇ ਉੱਪਰ ਤਪਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਫ਼ੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੇਖਦੀ ਹੋਈ ਅਮਰ ਕੌਰ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਆਹੁਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਰਦ ਔਰਤ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦਾ। ਔਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮਾਂ ਕਰ ਕੇ ਖਿਝਦੀ ਖਪਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ-

"ਕਿਰਨ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਰੂਦੀ ਪਸ਼ੂ ਵਾਂਗ ਸਿੰਗ-ਮਿੱਟੀ ਚੁੱਕ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਨੂਪਾ ਛੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਜੀਜੇ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰੀਤ ਭੱਟੀ ਨਾਲ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ, ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਖੇ; 'ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਕਿਉਂ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ, ਜੇ ਆਪ ਹੋਟਲਾਂ-ਰੈਸਟੋਰੈਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਐਯਾਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦੇ ਫਿਰਨਾ ਸੀ'— ਉੱਚਾ ਬੋਲਦੀ ਨੂੰਹ ਨੇ ਛਿੱਤਰ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਸੀ।"[16]

ਕਿਰਨਬੀਰ ਦਾ ਪਤੀ ਅਨੂਪਾ ਆਪਣੇ ਜੀਜੇ ਨਾਲ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ, ਉੱਥੇ ਅਯਾਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਅਨੂਪਾ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਿਰਨਬੀਰ ਉੱਚੀ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਗ਼ੁਬਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਸੰਭਾਲਦੀ ਹੋਈ ਅਨੂਪੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਅਨੂਪੇ ਵਰਗੇ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਖਿਝਦਿਆਂ ਖਪਦਿਆਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਔਰਤ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਝੱਲਦੀ ਹੈ।

ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਔਰਤ ਦੇ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਲਈ

ਸੋਹਣੀ-ਸੁਨੱਖੀ ਔਰਤ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੜੀ ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਨਾਲੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੀ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਸਮਾਜ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਲੜਕੇ ਦਾ ਹਾਣ-ਮੰਗਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-

> **"ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਲਬੀਰੋ ਦਾ ਸਾਕ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੌਲੀ। ਕੁੜੀ ਨਾਲੋਂ ਪੱਕੀ ਉਮਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਰਕਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੇਗਾ। ਇਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ।"**[17]

ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੰਡਾ ਵਿਆਹੁਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੜਕੀ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਇਹ ਮਸਲਾ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

> **"ਬੱਸ ਵੀ ਕਰ। ਅੰਦਰਲਾ ਵਿਹੜਾ ਹੀ ਚਮਕਾਇਆ ਬਥੇਰਾ ਹੈਗਾ। ਐਥੇ ਰਾਹ 'ਚ ਤੈਂ ਨਜ਼ਰ ਲਵਾਉਣੀ ਹੈ? ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹੜਾ ਤੇਰਾ ਰੰਗ ਘੱਟ ਮੁਸ਼ਕੀ ਐ।... ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮਾਮਾ ਉਸਨੂੰ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ "ਮੱਧਰੀ, ਗਠੁੱਲੀ, ਥੰਮ੍ਹਲੀ" ਵੀ ਆਖਦਾ। "ਮਖਿਆ, ਤੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿੰਜਣੀਆਂ ਐਥੇ ਕੀਹਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਫਿਰਦੀ ਤੀ?" ਬਚਿੱਤਰ ਮਾਮੇ ਦੀ ਕੜਕਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਤੜਫਾ ਦਿੱਤਾ।"**[18]

ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਕਣਕ-ਵੰਨੇ ਰੰਗ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੰਗ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾ ਵੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਵਿਹੜਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੰਭਰ ਰਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਹਿਲਾ ਕਿਹੜਾ

ਤੇਰਾ ਰੰਗ ਘੱਟ ਮੁਸ਼ਕੀ ਹੈ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਮਧਰੀ, ਗਠੁੱਲੀ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਲਬੀਰ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਸਾਂਵਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਦੁਰਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

[1] ਡਾ ਗੁਰਦੀਪ ਕੌਰ, ਔਰਤ ਦਾ ਹਮਦਰਦ – ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ, ਪੰਨਾ- 24

[2] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 51

[3] ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ- 39

[4] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 74

[5] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 117

[6] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 126

[7] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 141

[8] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 157

[9] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 161

[10] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 168

[11] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 180

[12] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 200

[13] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 215

[14] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 236

[15] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 237

[16] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 242

[17] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 69

[18] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 56

ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਰੱਥ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇੱਕ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ 'ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ' ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਦਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਲੰਤ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਝਵਾਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ, ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ- 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲੇ' ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾਨਾਵਲ ਵਿਚ ' ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲੇ- ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ, ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਜਾਂ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਨਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਕੋੜ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੂਹ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਰੁਕਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ੁਦ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਰਕਾਰ ਆਪ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਾਜ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਾ ਵੀ ਉਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਗਿਆਨੋ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਧੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗਿਆਨੋ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਕਰ ਕੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਦਾਜ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਨ੍ਹੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਦਾਜ ਦੇ ਕਰ ਕੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ-ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਵੀ ਲੈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪਹਿਲਾ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦਹੇਜ ਦੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਹੇਜ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਖ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਦਹੇਜ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਲੜਕੀਆਂ ਜਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਹੇਜ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਣ।

ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਤਣਾਉ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੀ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਖਾ ਰਹੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਡੇਰਾਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬੇ ਜਾਂ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਇੱਕ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਾ 'ਰਾਮ ਰਹੀਮ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਲੋਕ ਰੱਬ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਉਹ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਜਾ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਡੇਰਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਬਾਬੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਭੇਸ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਧੂ ਹਨ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ

ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬੇ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪਾਖੰਡੀ ਬਾਬਿਆਂ ਜਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਣ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ- 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਅਜੋਕੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ- 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਔਰਤ ਇਸ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਿਸਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਜ ਦੇ ਕਰ ਕੇ ਲਿਤਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਆਪ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸੋ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਲੀ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਬਿਲਿੰਗ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ:

1) ਗਾਸੋ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2000
2) ਕੋਰ, ਸਰਬਜੀਤ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ (ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤਣਾਉ: ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਦਰਭ), ਦਿੱਲੀ, ਪਲੱਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕਿਟ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 2015
3) ਦੁਸਾਂਝ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ 2- ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਮਾਰਕਿਟ, 2005
4) ਸਿੰਘ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ (ਡਾ.), ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003
5) ਕੌਰ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ (ਡਾ.), ਔਰਤ ਦਾ ਹਮਦਰਦ – ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ (ਮੌਸਮ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ), ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 2012
6) ਸੰਧੂ, ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, 2005
7) ਫ਼ਰੈਂਕ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, 2012
8) ਸਿੰਘ, ਗੁਰਜੀਤ (ਡਾ.), ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2009
9) ਜੋਸ਼ੀ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਲੋਕ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ (ਮੁਢਲੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ), ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010
10) ਸਿੰਘ, ਜਸਵਿੰਦਰ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪਟਿਆਲਾ, ਗਲੋਰੀਅਸ ਬੁਕਸ, 2012
11) ਸਿੰਘ, ਜਗਦੀਸ਼, ਸਾਡੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2001

12) ਪਾਲ, ਤਜਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਔਰਤ ਦਾ ਸੰਤਾਪ (ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਤਾਪ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ), ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, 2013

13) ਕੌਰ, ਧਨਵੰਤ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਬਿਆਚਾਰ ਗਲੋਬਲ ਪਰਿਪੇਖ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003

14) ਕੌਰ, ਧਨਵੰਤ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਸਮਕਾਲ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010

15) ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006

16) ਸਿੰਘ, ਧਰਮਪਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਸੰਦਰਭ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008

17) ਸਿੰਘ, ਪਰਮਿੰਦਰ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1990

18) ਖਹਿਰਾ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, 2004

ਮੈਗਜ਼ੀਨ:

1) ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪ), ਪ੍ਰਵਚਨ[69], ਤ੍ਰੈ-ਮਾਸਿਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2017, ਬ੍ਰਾਈਟ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਜਲੰਧਰ

Web sources:

1) www.suhisaver.org
2) www.punjabipedia.org